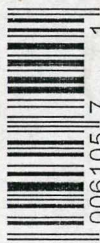

592044

V.N. KARAZNE KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY

0 006105 7 1

592044

Грчан М.

В Бурянах. Ч. 2.

1970.

с/д аб. 780. кугер. 191.

1972

22/ху 734 Дамбааю

21499 с. 64

1973

9/с2) 1918-1920"

М. ІРЧАН
(Фотографія з фронту в червні 1920 р.)

M. IRCHAN. — IN THE WEEDS AND BRUSHES.
:-: Reminiscences from Civil War in Ukraine. :-:

М. ІРЧАН

В БУРЯНАХ

Спгади з громадянської війни на Україні

Часть друга

Накладом
Комітету Будови Українського Робітничого Дому
Торонто, Онт., Канада
1925

64

Центральна Наукова
БІБЛІОТЕКА при ХДУ
ІНВ. № 592044 ✓

З ДРУКАРНІ "УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИЧИХ ВІСТЕЙ",
ріг вулиць Прічард і МекГрегор, Вінніпег, Ман.

Цей твір дарую на будову
Українського Робітничого До-
му в Торонто, Онт.

М. Ірчан.

СЛОВО ВІД АВТОРА.

Вихром промчалися великі революційні події на землях наддніпрянської і галицької України. Події ці перейшли вже до історії, але ті, які були живими учасниками тих великих днів, по сьогоднішній день живуть ними. Коли брати під увагу мої літа, то все-ж таки я рахуюся до молодих людей. Але, коли наводить на мене година важкої задуми, година сірого смутку, тоді видається, що я вже старенький дідусь. Такий сивий-сивий, як голуб і обличчя пооране глибокими морщинами старости, хоч є в ньому щось таке, чого не було ані в мого батька, ані в мого діда. Це незатерта печать переживань в бурхливій юності. І тоді, ніби-то я покурюючи люльку кахикаю дряхлим голосом та розказую в глуху ніч про безсмертні дні великої боротьби. А довкола мене — діти. Внуки, правнуки. Такі жваві, такі непосидючі, як колись я..

Але це тільки так... В годині важкої задуми, в годині сірого смутку...

В першому томі моїх спогадів п. н. "Трагедія першого травня", я переповів коротко історію Української Галицької Армії на Радянській Україні, починаючи її переходом на бік

червоного війська і кінчаючи ганебною зрадою двох бригад. Чесні і дійсні борці за визволення працюючих галицьких мас з-під польсько-панського чобота залишилися після цієї зради на Україні і перетомлені до краю, боролися зі зброєю в руках проти шляхетської навали. Правда, чимало чесних Галичан поневолі попали в ряди зрадників і деякі з них або утікали назад на Україну, або — коли це не вдалося, марно гинули в польських таборах.

В другому томі спогадів п. н. “В бурянах”, я говоритиму про ті події, які розігралися на землях Радянської України безпосередньо після зради Галицької Армії. І коли в “Трагедії першого травня” я старався як найменше говорити про себе самого, в другому томі оминати це по мимо найкращого бажання — годі. Бо другий том, це переважно мої особисті переживання, пов'язані з тодішніми — великими подіями. А говорити про себе самого, це дуже неприємно для мене.

Більшу частину цих спогадів, писав я в невідрадних умовах, під покривалом близької смерті. Не хочу послуговуватися перестарілими фразами і казати, що ці спогади — “писані кров'ю серця”. Ні. Вони писані шістьденним-безпощадним голодом, далеко від світа, від людей. Писані в хвилях, які дуже рідко бувають у нас. Є в них віра і зневіра. Є бадьорість і гидкий жаль. Є твердість і м'якість. Словом — всі прикмети, які має людина і які впливають на верх аж тоді, як ми найдемося на порозі життя і смерті.

І хоч ми кожної хвили готові вмерти за Но-

ве Життя, все-ж таки кожний з нас в першу чергу є людиною, а аж потім — борцем, для якого життя маловартісне.

З такою думкою повинен читач брати в руці ці спогади.

Другий том починається тим, як весною 1920 року, розбите червоне військо, а з ним останки Галицької Армії, які не перейшли на бік польської шляхти, ще раз вдаряють на ворога, розбивають його і женуть аж під Варшаву. Вправді мої спогади не сягають в цій книжці так далеко, але є в них вірний опис початків того великого наступу. І коли згадую ті страшні дні, то все думаю собі:

— Чи може бути для сина працюючого народу більше задоволення і більша честь, як бути борцем в рядах робітничо-селянських мас проти страшного насильства польських панів?

І замість відповіді чую з глибини душі:

— Задля цього варта терпіти, мучитись, а навіть вмерти...

ВЕЛИЧНЯ ХВИЛЯ.

— “Київ в руках контрреволюції! Хай живе червоний Київ!”

Так закричало червоне військо відступаючи в травні 1920 року перед армією польської шляхти.

— Хай живе червоний Київ! — лунало по цілому фронті в той день, як в старий український город увійшли перші відділи білих панських військ.

Скільки в цьому оклику надії, скільки віри й сили!

Червоний фронт розбитий, зморений до краю, обірваний, голодний. Дивізії розпорошилися, ряди прорідилися. Поважна сила — Українська Галицька Армія перейшла до ворога. Тисячі обливалися власною кров'ю і застигали в ній. Тисячі попадали в руки ворогів. Малі відділи снувалися по всіх усюдах, шукали своїх, шукали сили, з якою могли-би здержати навалу ворогів працюючих.

Відступали повільно, кріваво. Останками сил відбивали тріумфуючого ворога і пробивали дорогу назад. Фронт вперед і позаду. З переду панські війська, позаду притаєні, збаламучені українські селяне. Видавалося, що життя — це один довгий день пекельного клекоту.

Годі було відпочити, нагодуватися. Довкола стрілянина, пожежі, крики, тривожні дзвони по селах.

Та поволі розбитки збиралися і фронт приймав давний вигляд. Всі надіялися на підкріплення з-заду, але покищо їх не було. Доводилося вести оборону самим.

Шестого травня (мая) наспіла коротка відставка:

— “Київ в руках контрреволюції!”

І розбитий фронт в один голос певно та грімко закричав:

— “Хай живе червоний Київ!”

А на вимарнілих, огорілих обличчях зас'яла усмішка безжурної дитини.

Цей оклик був найкращим підкріпленням. Він був доказом, що розбитки вірять у власні сили і не плачуть над хвилевою невдачею.

Вороги революції оп'янілі побідою тріумфують і всі в золоті та сріблі запивають смерть свого противника, а противник — обірваний, голодний, в той час кричить:

— Хай живе Революція!

І ці горді, повні надії й віри оклики були найміцнішою зброєю проти ворогів. Міцнішою від всіх французьких гармат, залізних танків і найбільш нелюдських знущань вифрантованих панів.

Годі забути колибудь про цей потрясаючий момент, як в критичній хвилі, коли видавалося, що все пропало, серед зелених степів залунав грімко з тисячів грудий могутній оклик:

— “Хай живе Революція! Київ в руках контрреволюції! Хай живе червоний Київ!”

Хто-ж кричав ці смілі слова? Босі, без шапок, з різною зброєю в руках діти нужди й злиднів, збунтовані раби, перед якими дрожить з переляку панство цілого світа.

О так! Цього моменту не можна ніколи забути. Він був такий сильний, що міг безборонних людей повести на певну смерть. Він міг заставити вмірати серед найтящих мук з гордою усмішкою і кричати:

— “Хай живе Революція!”

Такі моменти бувають тільки тоді, як життя і смерть, це одно-нерозривне. В таких моментах ніхто не думає ані про життя, ані про смерть. Вони являються чимсь далеким, смішним, забутим. В жилах пливе інша кров, мозок інакше думає, тіло легке і гнучке, а обличчя дзеркало всего: забуття, божевілля, непохитності і віри. Тільки не життя і смерті.

В таких моментах тисячна маса людей творить величню апотеозу Революції і знає одного бога: **перемогу**. До нього вона прямує, йому молиться і поклоняється.

Але такі моменти родить тільки Революція.

ВПЕРЕД!

Це було 22. травня 1920 року.

На дворі дозрівала розцвіла, повна плодів весна. Села тонули в зелені, поля дихали важко і хвилюючись неспокійно підносили час від часу зелені головки молодого збіжжя, ніби молили сонце:

“Не грій так дуже, нам душно.... Водички з дощикою пішли, спрагнені корінці змочи...”

Та сонце було невмоліме. Воно кидало на землю тисячами пригорщів розпалене проміння і від нього тріскала з роспуки земля, в'янули квітки, замірали села, обливалися потом люде.

В такий день, по тоненькому телеграфічному дроті прибіг короткий наказ:

— “Збірatisя в похід. Ми наступаємо!”

— Ми наступаємо! — повторили всі в один голос і на хвилю замовчали. Потім, само від себе вирвалося з грудий грімке “слава” і ми один одному радісно стиснули руки. На обличчях з'явилася весела усмішка, в голові блиснули картини нових боїв. Неясні, далекі, але певні.

Степан Мельничук затагнув здоровим голо- сом, повним радости і шастя:

“Чуєш сурми заграли,
Час расплати настав”...

І ми підхопили могутню пісню, аж вікна похилої, селянської хати придавлено задзвеніли.

Другий курінь Ч. У. С. С. (Червоних Українських Січових Стрільців), одинока боева частина, що після зради Галицької Армії залишилася на фронті, — находилася в 132-ій пластунській бригаді 44 стрілецької дивізії. Вже кілька днів бригада стояла в запасі, в містечку Городище біля Корсуня, на Київщині.

Над вечір полевий телеграф приніс точніший наказ:

“Місто Корсунь, по короткому бою, заняли червоні війська. Наша група (44-а і 45-а дивізії) на ліво й право від Корсуня, з застрішним днем почне на своєму відтинку наступ і буде продовжувати його. Наступ робиться тому, щоб змилити ворога. Треба звернути всю увагу ворога на наш відтинок, стягнути його сили проти нас і тимсамим відвернути його очі від кінної армії, що під командуванням Буденного повинна несподівано на ліво від міста Сквирі вдарити і прорвати ворожий фронт. 132-а бригада залишається на далі в запасі, але підходить все за наступаючими частинами”.

Наказ був таємний і про нього знали тільки в штабі. Але Галичанам на стільки довіряли, що для них це не було таємницею. Всі дуже добре розуміли важність хвили. За всяку ціну треба наступати. Вправді підкріплення ще не прийшли і боеві сили дуже незначні, але слово “вперед”! таке чарівне і притягаюче, що нічим не вдержиш навіть бадьорі розбитки від наступу.

Того-ж вечера я на стільки поважно захворів, що мене ще нічю перевезли в штаб бригади. Тов. Мельничук тихо говорив бригадному лікареві, що в мене мабуть тиф, але просив не відсилати покищо в запілля. Все це я прекрасно чув, хоч цілий горів в гарячці. І з тої ночі почала мучити мене якась невідома нікому недуга. Налітала, охоплювала гарячкою і холодною дрібню, то знову пропадала кудись. Я був і здоровий і недужий.

На другий день ранком бригада виступила в похід. Але я не мав сили йти, тільки їхав на повозці.

Сили бригади були смішно малі. Після катастрофи під Бердичевом і Козятином, число полків з 2-ох і 3-ох тисяч впало до десятків вояків. Один полк 132-ої бригади мав 30 людей, другий 65, третій 250. Та по мимо цього на обличчях всіх видно було радість і задоволення.

— “Давай Варшаву”! — кричали червоноармійці і босими ногами підбігали вперед, все ближче до фронту.

Над вечір прибули в містечко Таганчу. Тут були вже шляхетські війська і вчора відступили. Селяне з страшною ненавистю згадують їх і проклинають.

— Пани, та й годі! — говорять. Давай їм все, а то й без слова забірає, що попаде під руки...

Ночю прийшов до бригади відділ червоних повстанців — бідних селян під командуванням відомого в Канівщині ватажка партизан —

комуніста Федоренка.*) Федоренко, молодий жвавий хлопець, мав все відділ з бідних селян і кожного разу, як Червона Армія відступала, він боровся з ворогами. Цим разом в нього 50 чоловік, що й боронили міста Канева.

Ранком відділ повстанців відправили на праве крило фронту, блище Дніпра.

До схід сонця бригада рушила далі. Пополудні ми в селі Миронівці, корсунського повіту. Село велике, біля залізниці, з великою цукроварнею. Перед двома днями господарили тут польські драгуни. Всі згадують їх тільки тяжкими прокльонами. Нас привітала велика громада селян, жінок, дівчат й дітей, при в'їзді в село.

Ночуємо в цукроварні. Привозять з фронту ранених. Обірвані-почорнілі хлопці, з ранами в грудях, руках й ногах, усміхаються любо і говорять:

— Тай утікають-же пани!”...

А селяне тільки здвигують плечима.

— “Господь бог один знає, як це так — говорять нам. — В них така сила, а утікають. Вчора ось тут, на цукроварні, було їх 500 кінних, а як тільки почули перші вистріли, утікли. А село заняло ‘15 червоноармійців’...”

— “Вони тільки одягатися вміють гарно і грабувати, звичайно пани” — додав старий дядько і злісно плюнув в бік.

— З червоних й сліду вже немає — говорили нам, — тільки маленькі банди снуються. А

*) В 1921 році Федоренка вбили бандити під Корсунем, як він на колесі (ровері) повертав із з'їзду незможних селян.

самі через півгодини утікали, аж шапки губили, — сміючись розказував підросток в польській шапці, яку найшов після вчорашньої утечі драгунів.

— Пан любить все хвалитися — кинув хтось з гурту. — В кишені ані шага, на шії білий комірчик, а під піджаком й сорочки немає. А все кричить, що він пан... В них, щоб не було, починається паном: **Панцирник, пантофель, панталони**....

І гурт весело засміявся.

Вечером прийшло звідомлення з штабу дивізії:

— “Наші частини успішно наступають, ворог відступає. Бої йдуть біля станції Вільшаниця. Кінна армія посувається вперед. Сьогодні займила таку й таку позицію. Завтра займе такі й такі села”...

Слідимо на мапі за фронтом кінної армії. Вона має довжезний фронт і посувається дуже повільно та тяжко. Проти неї Поляки згрупували найкращу свою піхоту, кінноту і артилерію.

Ранком рушаємо далі. Приїхали в село Карпиші. Тут був перший, більший бій з білими військами. Їх нечайно розбили наші невеличкі сили на голову. Селяне з великим захопленням розказують про початок і кінець бою.

— Ще вчора ранком пани спокійно ходили по селі і ловили курей, били качки, свині, телята. Робили, що самі хотіли. Нараз, на спінених конях прилітають розвідчики і доносять, що червоні наступають. Почалася тривога. Дзвонили в телефони, сідлали коней, офіцери кричали, всіх наганяли. А під селом затарахкотіло.

Кинулися пани туди, позлізали з коней. Почався бій, що тривав дві години. Сонце пекло, на дворі душно. І нараз, цілком з другого кінця села, відки ніхто й не надіявся, вбігло кілька найцят червоноармійців. Вид їх був страшний. Простоволосі, без сорочок. Обличчя чорні від пороху, босі, тільки в штанах і підпезані поясами з набоями.

— “Давай Варшаву!” — закричали всі і кинулися на панів з-заду. Перелякалися пани на смерть і давай утікати, хто куди міг. Головний командир, як побачив “страшних червоних”, скочив в бік і прибіг над потічок. Діти пасли в рові корови і справили їх утікати через найбільше багно. З трудом виліз відти командир, вояки потопилися. Командира догнали біля клуні Семена. Стояв блідий, а в його штанах... був великий непорядок...

Великий гурт червоноармійців і селян вибухнув довгим-роскотистим реготом.

Ми рушили далі. По дорозі згадуємо оповідання селян. Справді, для пана-офіцера було страшним явищем бачити напів-голе військо, що виростало відкись за плечима. Хоч червоноармійці зовсім не думали лякати панів своїм “дикунством”. Вони тільки тому йшли в бій напів-роздіті, щоби не пріти на сонці і легче бігти. А що вони вміють прийти “чудом” ззаду і напасти з криком за спиною, проти цього вельможні понове немає ради... У війні швидче виграє хитрий, як сильний.

Станція і село Вільшаниця взяті червоними військами вчора вечером. Бої йдуть вже біля

містечка Рокітно. Наші частини вперто підсуюються до міста Білої Церкви.

Вечером татакав вже в штабі бригади (в попівській кімнаті) телеграф. Дивізія повідомила, що кінна армія на лівому крилі посувається кожного дня вперед. Таращанська 130 бригада і Богунська 131-а наступають далі, пластунська 132-а все ще залишається в запасі.

Мене знову нападає проклята гарячка і корчить дроз. Остогидло вже, бо ні хворий, ні здоровий. Пю гіркі порошки по десять нараз, (лікар сказав 3 в день) і нічого не помагає. Над вечір вмисно ходив косити траву, щоб забути-ся, але — теж нічого.

Долітає до нас відгомон недалекої гарматної стрілянини. На залізниці вигукують броневі (панцерні) потяги і відправляються на підмогу піхоті. В штабній кімнаті безупинно татакає телеграф, а на дворі, серед місяшної ночі розпливається розгойдана-чарівна українська пісня. Це ординарці для звязку від полків забивають скуку, вичікуючи наказів.

Я підложив під голову деревляну вивіску польської кінної дивізії, що залишилася по панах і заснув твердим сном на тому самому ліжку, на якому ще вчора спав польський генерал.

На другий день завзяті бої на фронті. Панське військо зарилося в давно приготованих скопах, обмоталося кільчастим дротом і недопускає до себе червону піхоту. Відомі з героїств Таращанці й Богунці пробували кілька разів наступати, але все вертали назад.

А на далекому лівому крилі фронту кінна

592044

армія в числі 20 тисяч шабель поволеньки підсувається і шукає доброго місця, деб прорватися в шляхетське запілля. Проти неї стягнув ворог цілі ескадри літаків, полки артилерії, нові дивізії. Та хитрий пролетарський тратег Буденний помімо цього, починає поволі розбивати кавалерійську дивізію польського генерала, під яким за царських часів служив — фельвеблем.

У Вільшаниці все ще наша бригада в запасі. Так і знаємо, що держать нас на найбільш кри-тичну хвилю.

Штаб дивізії переїхав вже на станцію Миронівку.

НА ФРОНТ.

Прийшов тривожний день 29. травня 1920 р. Фронт забалакав всіми родами зброї, облився кровю. Поляки перейшли на цілій лінії в протинаступ. Закипіла нерівна, запекла боротьба. Видається, світ валиться. Ждемо готові на нашу чергу. Село наповняється підводами, що привозять ранених.

В штабі телеграф непереривно працює. Одержуємо звідомлення від частин з фронту і негайно передаємо по телеграфу в штаб дивізії. Вкінці надходить вістка, що на правому крилі московська бригада розбита і просить допомоги. Дивізія відповідає, що зараз дасть розпорядження. І в тій хвилі телеграф перестає працювати. Телеграфісти стукають, трясуть апаратом, але не помагає. Значить, перервана лінія. В голові блискає думка: “фронт перерваний, Поляки за нами”. Кільканайцять хвилин непевного, напруженого вижидання. Телеграфісти вертаються, лінія справлена. Штаб дивізії наказує:

— “132-а бригада негайно перейде на праве крило фронту, обсадить його і шукає звязку з десантом харківських червоних юнаків (курсантів), що підіхали Дніпром. Штаб бригади буде в Кагарлику”.

В селі закипіло. Заметушилися полки, за-
тарахотіли обози. Протягом пів години бри-
гада була в поході. Попереду 120 кіннотчиків,
за ними полки, позаду обози.

На дворі спека, по дорозі хмари куряви.
Годі дихати, в грудях запирає, душить. Але
ніхто не зважає на це. Без віддиху, майже біг-
цем женемося і тільки хмари порошу значать
наш слід.

Перше село. Пять хвилин спочинку. Збі-
гається народ. І знову стара історія. Тому ко-
рову взяли, “бог-би їх скарав”, тому телятко,
там полотно, там знову хлопця вбили... Кри-
чать селяне, проклинають і просять:

— “Ой не пустіть голубчики тих панів біль-
ше. Нехай вам мати божа допоможе звоювати
їх. Щоб і сліду не залилося по них”...

Молоді хлопці, вже узброєні, вступають до-
бровольцями в бригаду. Рушаємо далі. Я по
порошки по інерції і думаю по дорозі: І на-
род-же! Треба було аж контушів і панських
“жартів”, щоби провчити їх. Тому місяць на-
зад, оці самі селяне може й стріляли в червоне
відступаюче військо, а сьогодні благословлять
“панів звоювати”. Народ, який живе не пере-
конаннями, а орієнтаціями. Хто душий, той
його друг.

Ідемо вузкими полевыми доріжками. На
право і ліво високі жита, пшениці. По дорозі
зустрічаємо ранених московців. Що сталося з
їх бригадою, не знають.

— “Бой был ужасный” — говорять злякано
і більш нічого. По правді з бригади не стало й
сліду. (4 тисячі людей).

Починаємо їхати поволіше і розглядаємося.
Зброя в кожного наготові, бо ми — фронт.
Тут немає вже ніяких військових частин.

Перед нами, на далекому овиді, виринає зза
збіжжя кількох їздців. Годі пізнати, чиї вони.
Відділ наших кіннотчиків кидається до них, а-
ле вони в тій-же хвилі зникають.

Розглядаюся й я, та й думаю. І гарна
і страшна громадянська війна. Можна в ній
робити тисячі несподіванок ворогові, але й це
саме право прислугує йому. Фронт — це сла-
бі відділи стеж і застави, а цілі полоси на кіль-
ка верств пусті і ними можна провести цілі ар-
мії. Треба бути дуже хитрим і чуйним, щоби
не дозволити ворогові зайти тихцем в запілля
і вдарити з-заду. Як маєш невеликий відділ
смілих вояків, можеш гуляти в запіллі ворога
цілими тижнями і нападами ширити хаос.

Все-ж таки громадянська війна приваблює
до себе своїми тисячами пригод. В ній можна
сто разів вмерти і сто разів утіти від смерті.
Нераз сидиш собі на фронті, найблище ворога,
пишеш або читаєш щонебудь, а тимчасом за
тобою 20—30 верств в запіллі, кипить страшен-
ний бій. Або сидиш в селі, спокійно, любо,
певний, що на фронті тихо, бо не стріляють, аж
нараз, як з-під землі появляється ворог і з усіх
боків починається скажена стрілянина. Тоді
звичайно вискакуєш і навмання кидаєшся в по-
ле, робиш невеликий круг, заходиш ворога з
боку, береш в полон, або женеш, доки можна.
Але не все таке щастя. Найчастіше наскок во-
рога ширить небувалий переполох, а вислідом
цього багато ранених, полонених, убитих і роз-

порошених по всіх найблищих селах, лісах й полях. Бувають й смішні епізоди. В твою військову частину прийде часом відділ ворожого війська по обід, або вістові привезуть наказ з штабу противника. І нічого дивного. Блукають полями, ніхто їх не здержує, побачать село і їдуть, певні, що в ньому свої. Це-ж Україна, страшні простори!...

Та поза цікавими подіями, громадянська війна має в собі багато нелюдяности, звірства. Вороги ненавидять себе взаємно, і горе тому, хто одинцем або малим відділом попаде в полон. Хоч рідко буває...

Пильно розглядаюся по полі. Рівний-зелений степ, без найменшого знаку людського життя. Купається в сонці, аж пріє. Але там, генген далеко, неначе відділ кінноти. Як-би в тумані. Ось пристанув, ось їде в бік. Показую товаришам, але вони нічого не бачуть. Мене ще ніколи не обманули здорові очі і я сердито протираю їх, щоби переконатися, чи це тільки привид, чи справді військо. Але невідома кіннота бистро зникає за житами і ми спокійно посуваємося далі, хоч я певний, що кіннота була во-рожа.

Розвідка доносить, що містечко Кагарлик вільне і там немає ніяких військ. Вчора були Поляки і від'їхали в напрямі Києва.

Кагарлик, типове, глухе українське містечко, віддалене 90 верств від Києва. Тут нераз гуляв отаман Зелений, тому й жидівського населення не багато вже. Базар заріс бур'яном, хатки облупані, з повибиваними вікнами. На одному горбі розсілася велика цукроварня, як-

би окреме, модерне містечко. Біля неї просторий став і гарний, старий, колись панський парк.

Розташовуємося в цукроварні. Кіннота розізджається на стежі, піхота їде в застави 12 верств вперед. Кінна стежа їде шукати звязку з десантом харківських юнаків до Дніпра. Їх повинно бути 1000 людей. Просто чарівне число! Тоді нам було-би байдуже, а то ми, як оаза серед Сагари. В ліво від нас на просторі сорок верств ані одної узброєної людини. В право, аж до Дніпра — цеж саме. Тільки довкола Кагарлика слабі і рідкі застави. Нас-же першої ночі Поляки подушать, як мишенят!

І я не помилився. Вже в полудне розвідчики-селяне, що перекралися через польську лінію донесли, що пани пронюхали слабі сили нашої бригади і проти нас стягають свої полки. Фільософія проста: вони певне вдарять на нас, зметуть слабу опору правого фронту і зайдуть ліве крило під Білою Церквою та вдарять Тарашанцям і Богунцям в спину.

Галицький Курінь Ч. У. С. С. під командуванням т. Шеремети Петра розташовується довкола Кагарлика, а інші частини розставляють застави на ліво і право. Хоч 300 людей не в силі обсадити більш 60-верстовий фронт. До того в нас біда ще й та, що бригада немає артилерії, а із звязком теж погано. Ми так далеко відбилися від залізниці, що годі провести телеграфічне, або телефонічне получення зі штабом дивізії. Доведеться користуватись кіннотою, якої й без того на фронті дуже потрібно. Телефоністи пробують будувати лінію. Може щонебудь з цього вийде.

По полудні вибіраюся з кількома товаришами в поле. За містечком, на роздоріжжі, застава Галицького куріня Ч.У.С.С. Тай спокійні-ж наші люде! Посідали в рівчику, наставили скоростріли, закурили і не чути, не видно їх. Дехто читає, дехто пише, інші латають порване одіння, звязують дротом старенькі черевики. Надходять дорогою селяне. Їх здержує вартовий, питає відкіля йдуть, що там нового, чи немає Поляків та що чули про них. Все це поважно, без жартів, якомсь урядово, при чому ніхто з тих, що лежать в рові, не вмішується в розмову.

І так дуже любо робиться на душі, як дивишся на оцих молоденьких-вимарнілих рідних братів, що міцно держать в руках червоний прапор Революції. Це одинокий узброєний відділ Галичан в Червоній Армії. Це гордість нашого рабського племені, що своєю кровю змиває велику пляму ганебної зради Галицької Армії.

Діти Поділля, Карпат, Покуття... Гуцули, покутяне, бойки, лемки, подоляне... Посідали в рівчику на київській рівнині і ждуть. Покажеться ворог, будуть стріляти, будуть вмірати, душитися власною кровю, конати серед мук...

О! Як назвати Вас вибранці поневоленого люду? І чи в сумній історії Вашого племені буде тепла згадка про Вас?

Буде! Буде, бо ясна сторінка — це Ви, а не сьогоднішні “горді” підпанки, що добровільно коротають дні в Тухолі і Домбю під пансько-польським караулом. Ви бризнули правдою в очі жалюгідним плазунам парижського Олім-

пу! Ви одні бережете честь і гордість поневолених батьків і матерей!

Вітаємося з усіми.

— Здорові були товариші!

— Гарзд! — відповідають.

— Будемо в Галичині небаром?

— Будемо...

— А куль вистарчить?

— Для панів в нас ножики гострі — кричить сухорлявий гуцул і сміється вдоволено.

А я думаю: Чи далеко ще той час, як оцей червоний гуцул стане з рушницею на Чорногорі і своїми волохатими грудьми крикне вільно, щоб аж шибки в ксломийських вікнах забренчали?

— З якого повіту? — допитують мої товариші.

— Коломийського, снятинського, косівського, надвірнянського, львівського, скільського, збаражського, рогатинського, золочівського...

Представники цілої Галичини.

Балакаємо, куримо і йдемо далі.

Позиція на горбку і наші рідкі застави панують над цілою рівниною. В день ворог безсильний, але ніч — може зрадити.

В протилежному боці містечка застава 1-го полку. Це вже не Галичане, пізнати з-далека. За кущами, на горбі, якби закамений, вартовий біля скоростріла, а в долині червоноармійці розложили вогонь і господарюють, неначе пастухи на пасовиську. Дим стелиться по землі (дощ буде) і боязко-повільно сунеться в балку тай пропадає десь в степу. В повітрі за-

пах конаючого-весняного дня перемішаний з гострою вонею їдкого диму.

Червоноармійці, переважно полтавці і чернігівці варять “вечеру”. В бляшаних казанках кипить чиста вода — ніби “чай”. І цей “чай” (без цукру і без чаю), з шматком хліба або паляниці, пють червоноармійці на вечеру.

Мені так і хочеться крикнути туди, де заходить змучене сонце.

— “Гей, слухайте, ви! Стовпи західноєвропейської культури, до крайности цивілізовані банкирі, фабриканти, власники і “святі” отці, що ледво носите перед собою товсті пуза і кричите про дикий Схід! Ось на вечеру гаряча вода з шматком хліба, без чоколяди, без кави або какао, а звичайнісінька перекипіла вода! Ви розумієте це? Ви, що ще ніколи навіть в сні не були голодними, розумієте, що значить пройти в день 40—50 верств і на вечеру випити теплої води? І скажіть будь ласка одно: що за сила держить цих голодних, напів-одітих людей в рядах армії на фронті? Що заставляє їх йти вмірати в бою з вашим ситим-блескучим військом?

Заставляє їх панове та грізна сила, яка незрозуміла для вас і перед якою ви дрожите на своїх золотих награвлених скринях, мальованих кровю працюючих. Це страшна сила збунтованих робочих рук, що серед всіх недостатків йде невпинно все ближче до вас і несе вам, та вашим дітям скромні гостинці: звичайну загладу, таку звичайну, як та вода, що пють колишні ваші раби на вечеру...

Це не більшовизм! Не терор! Це вилита

жовч мільйонів! Це могутня хвиля, яка гураганом прокотиться по всьому світу. Це перелом двох епох, в якому одна з них мусить вмерти...

Настрій в червоноармійців гарний, дух бадьорий. Клянуться в найблищих боях відібрати панам кілька французьких полевих кухонь, бо дуже не вигідно без них. В козятинській катастрофі майже всі кухні пропали і їм доводиться варити їсти самим, в малих казанах.

Повертаємо в містечко. На цукроварню привели галицькі Ч. У. С. С. декількох перебіщиків-громадян Києва. Розказують, що в Києві годі жити, вся біднота утікає, куди очі несуть, а за це з'їжджаються з усіх усюдів пани різних пород. Одержуємо й найновіші київські часописи. Читаємо про братання й цілування “соціяліста” Петлюри і “соціяліста” Пілсудського. Читаємо про велику і страшну польську й українську армію, про нових унерівських (Українська Народня Республіка Петлюри) міністрів, яких поправді мало-що не оголошеннями в газетах шукають. Читаємо теж посмертні згадки по “червоних бандах”. Все читаємо, від дошки, до дошки. Польський орел і український тризуб чудово гармонізують з собою на органі пана Саліковського.

“Доборолась Україна до самого краю”...

Ночею повинна була повернути кінна стежа вислана в бік Дніпра шукати звязку з харківцями. До ранку її немає і штаб висилає нову стежу. За три години повертаються з 5-ох їздців тільки двох, та й вони ранені. Інші попадали з коней і залишилися в руках польської кавале-

рії, що наскочила на них в недалекому від нас селі.

Помічник начальника штабу бригади, галицький Німець, Ганс К., що займав в Галицькій армії в головному штабі відповідальне місце і був великим ворогом зради Галичан, стратег з добрим нюхом, комбінує щось над мапою і віщим голосом пророкує, що без сумніву ворог окружить нас, бо поміж Кагарликом і Дніпром — “люфт”. Все-таки висилає ще одну кінну стежу, яка з далека оминаючи фронт, їде в бік Дніпра. За всяку ціну треба знайти зв'язок з червоними юнаками, інакше ціле праве крило фронту — zagrożене.

Гарний день скучний, якийсь таємний. Ніяких вісток, ні бою. Моя голова розболіла, якби хотіла тріснути. Йду в поле. По дорозі стрічаю т. Бондаренка і командіра 2-го полку т. Ш-а. В його полку Галичане творять один самотійний курінь.

Командір незвичайно цікавий тип. Сам укінчений медик, але з вибухом жовтневої революції кинув свою медицину і пішов на фронт з рушницею в руках. На фронті швидко визначився, як розумний і хоробрий командір.

Характеристичними прикметами т. Ш. є невичерпана енергія, холонокровність, одчайність і бистра орієнтація. З усіх важких боїв, в яких звичайно люде тратять голови, він виходить ціло, з малими втратами. Його полк держать все в запасі і кидають на фронт тільки в критичній хвилі. Буває так, що ворог розбив передні сторожі і завзято наступає вперед. Фронт починає заломлюватися. Тоді їде рятун-

вати т. Ш. Минають довгі-нетерпеливі хвилі очікування а про нього ані чутки. Тимчасом він “нюхає” і веде полк в таке місце, де ворог зовсім не надіявся нападу. Найрадше т. Ш. заходить в запілля і як вороги в переполосі починають утікати, тоді всі знають, що там працює 2-ий полк. Червоноармійці люблять свого командіра, як рідного батька і йдуть в бій сміло, переконані в свою перемогу.

Підчас відступу з подільської губернії розбите військо здеморалізоване невдачею, до того ще й голодне та перемучене, починало в деяких місцях грабувати. І в 2-ому полку т. Ш-а був одного дня такий випадок: Трьох червоноармійців самовільно відлучилися від полку і насильно забрали в учительки деякі речі та гроші. На крик вчительки збіглися інші червоноармійці і привели винуватих до командіра. Тов. Ш. спокійно вислухав обвинувачення, з тим-же спокоем розпитав арештованих червоноармійців чи це правда, а як вони призналися, кинув ад'ютантові короткий наказ:

— “Збірка цілого полку!”

За кільканайцять хвилин полк стояв на сільському майдані. Прийшов командір. Середнього росту, з симпатичним обличчям і з невідлучною-короткою кавалерійською рушницею.

Арештовані стояли з боку.

Командір, хоч з роду не Українець, але говорив чистою і гарною українською мовою.

— Товариші! — звернувся він до полку. — Ми діти робітників й селян, що пішли в ряди революційної армії проти ворогів працюючого люду. Ми станули на сторожі прав бідноти. Ти-

сячі наших товаришів заплатили за це життям. Тисячі сконали серед мук в тюрмах і лягерах. Але найшлися між нами підлі зрадники Великої Ідеї, що своїми поступками кинули страшну пляму ганьби на наш славний полк і цілу робітничо-селянську армію. Вони напали на мирних-бідних людей і ограбували їх. Хочете бачити грабіжників, що до сьогодні були вашими товаришами? Ось вони! Ось хто підкопує довіря трудових мас до Радянської Влади! Скажіть товариші широко: гідні вони зватися нашими товаришами?

— Негідні — загудів полк.

— Так, негідні! — повторив полковий командир — бо нам треба чесних, свідомих борців. Революції, а не грабіжників. А тому, що вони вже третій раз допустилися такого вчинку, пощади немає. В нас з ними розплачуються, ось так!

І в цій хвилі т. Ш. повернувся, підніс до ока рушницю, змірив і — вистрілив. Впав перший. Полк стояв непорушно, як-би викований з каменя. Другий грабіжник впав на коліна, почав просити, але за хвилину скрикнув, вхопився за голову і впав. Третій пробував утікати, однак рівночасно з вистрілом впав обличчям до землі та захлиснувся кровю.

А полк з запертим віддихом дивився на мерців і ані один шепіт протесту або негодування не вирвався з нічиїх уст.

Тому-то 2-ий полк вважався одним з найкращих, а командир його жив дуже близько з усіма.

І ось, з цим самим полковим командіром та

тов. Бондаренком вийшов я перед заходом сонця в поле. Спершу йшли великим-гарним парком, потім перейшли базар і слухаючи цікавих оповідань т. Ш-а, направилися до галицької застави за містечком. Нараз, десь далеко в полі, впало кілька вистрілів, а за хвилину живо зататакав скоростріл. Ми пристанули і здержуючи віддих напружено слухали. Та стрілянина не вмовкала, тільки ставала густішою і озивалася в різних кінцях степу. Вкінці сполохано затаркотів скоростріл галицької застави зараз же під містечком. Нам стало ясно — ворог почав наступ.

Тов. Ш. мигом кинувся до запасного куріня, що був розміщений на краю міста, а я і тов. Бондаренко побігли в цукроварню до штабу. Але в штабі нічогосінько не знали, тільки Німець т. Ганс К. спокійно твердив, що нам прийдеться пробиватися крізь польський перстень.

Минуло півтора години і стрілянина не вмовкає. На дворі сумерк розстелив свій саван і зручно, непомітно тягне з степів тиху-теплу ніч.

Нараз — з усіх боків містечка, як-би на даний знак, затріскали рушниці. Заклекотіли, розкричалися скоростріли, засвистіли жалібно й тонко кулі. Бренькнуло шкло у вікнах цукроварні, задзвеніли оскілки, забреніли в кімнаті кульки і покотилися відбиті від мурованої стіни.

Не вечір, а пекельний торохкіт, в якому не почуваєш зовсім, що ти жиєш. Стріляють з усіх боків і ніхто не знає де вільна дорога.

З степу прибігли перші ранені. Розказують, що перемогаюча сила Поляків підсунулася житами і окружила Кагарлик. Застава, що була

в полі 12 верств перед нами (ціла чета Галичан), попала в полон.

Людських криків не чути, тільки торохкіт втікаючих обозів і клекіт вистрілів.

Командір бригади В. Антонюк і вся кіннота, що була на місці (60 шабель), враз з тов. Бондаренком, кидається на підмогу піхоті. Але вже пізно. На базарі, з усіх боків засипали їх польські скоростріли. Коні розскочилися, на місці повернулися і вихром понесли назад.

А довкола кипить. Глухе містечко перемінлося в пекло. Скрізь бігають люде, стріляють, кричать, падають. Міщане й селяне ховаються по хатах, тільки замки гуркочуть. По всіх вулицях женуться обози, на спінених конях мчаться їздці. Кожний кричить, але ніхто не слухає, не чує.

Найбільше нещастя, що втічи можна тільки одинокою вузкою вуличкою, що круто вється балкою між стрімкими, високими берегами. Друга вуличка з цукроварні, понад став, але її густо обстрілюють. І всі обози кинулися в страшному переполосі в балку. В крутій вуличці підвода виїжджає на підводу, ломляться вози, падають коні. Несамовитий крик. Курява порошу заслонює все. Але цього не знають підводи, які женуться з-заду і наскакують на купу поломаних возів та придавлених коней, ломляться самі і скоро ціла вузка вуличка забита вщерть. На все це в повному розгоні налітає кіннота з базару. Налітає і стрімголов паде. Перемішуються люде, коні, підводи. Крик, зойки, прокльони, иржання коней, стрілянина. Хвиля божевілля.

Я схватив документи бригади, скочив на

штабну повозку і — (раз мати родила!) — кинувся свобідною-небезпечною вуличкою понад став. Добрі коні, як-би знали, що це вуличка смерті — вихром понесли вперед. Зігнений в двоє, тільки по тріскоті паркану пізнаю, що нас обстрілюють. Але ось яроч, містечко кінчиться, ми в степу. Як все це сталося, не тямлю. В містечку все ще клекотять скоростріли, але з цього боку тільки час від часу дзявкне куля.

В степу задержуються всі. Всіх узброєних піхотинців завертають назад, щоби охоронити відступ, а узброєні обозники розстрільною йдуть вперед пробивати дорогу обозові.

Повний місяць вплив такий веселий, як-би ми поверталися з весілля. (От поганець, йому однаково!) В містечку поволі затихає і згодом зацарила розкішна-нічна тиша. Питаю сам себе: а може я сплю? Але-ж ні, все це було.

Бічними доріжками, балками й полями підводи тихо посуваються довгим рядом вперед (себто назад). Під першим селом доганяють вістові і передають наказ штабу бригади:

— “Обози відступають так довго, доки окремим наказом не завернуть їх”.

З цього ясно, що положення невідоме.

Ідемо цілу ніч. Я — без ніякої зброї, стискаю в руках важні документи штабу, щоби кожної хвилі знищити їх, якщо нападуть на нас по дорозі. Згадую пережитий вечір і тільки одно вештається по голові: Кагарлик... Кагарлик... Ну, ну, знаю сам! Цього Кагарлика ніколи не забуду...

Світає. Ми проїхали близько 30 верств взад

і ось — Миронівка, постій штабу дивізії. Зі мною на повозці їде хворий начальник штабу бригади Білорус Караго, по давній професії учитель. З фронту ніяких відомостей, але Караго на всякий випадок висилає під Кагарлик підводу аmunіції.

Весь обоз задержався на майдані села Миронівки, а я з Карагом їдемо повозкою в штаб дивізії на станції.

Була 3-тя година ранком. На станції тихо, ні сліду життя. Тільки в штабі біля лампи пише щось дижурний. Він нічогісінько незнає про кагарлицьку пригоду, а на всіх інших відтинках фронту преспокійно. Довідавшись від нас про все, штабний дижурний йде будити начальника.

Я пішов шукати тов. Барана Михайла, що працює зараз в штабі. На квартирі не найшов його, кажуть, спить десь в stodolі. Обходжу всі stodoli і ненаходжу. Даремні зусилля. Вертаючи назад до штабу, побачив я страшну картину, якої не забуду до смерті. На станції, біля вагону, напів-лежав червоноармієць, що повернувся з польського полону. Обличчя його запухле, з кровавим шрамом. Очі стомлені, запалі. Так тихо говорить, як-би боявся розбудити когось. Біля нього казанок з молоком і хліб. Але він не їсть. Водить жалібними очима по юрбі, що оточила його і видається, що просить великої милостині, якоїсь недосяжної, далекої. Знівечена, напів тямуча людина, як-би старець, що жде з хвили, на хвилю смерті.

Підступаю й я і слухаю його тихої, страш-

ної мови. Слухаю і каменію. Тіло моє стигне, дерев'є. Забуваю, що я живий.

— “Ціла наша стежа, 5 чоловік — розказує звучною, співучою мовою полтавець — під Богуславом попала в полон. Перед вечером привели нас в найблище село за фронтом. Тут переняв мене й моїх товаришів польський поручник і з 6-ма кавалеристами вивели з села. Запала ніч. Під лісом кавалеристи пристанули і я, розуміючи польську мову, бо служив колись на польській економії, почув, як офіцер півголосом сказав:

— ...Tylko w głębi lasu...

— Wszystkich? — запитав один з вуланів.

— Bez słowa wszystkich, jak psów! — різко відповів поручник.

— Rozkaz! — зголосив підофіцер і зліз з коня. За ним всі їздили.

Я зрозумів добре що нас в лісі розстріляють, тому й почав просити офіцера:

— Що-ж це ви хочете робити з нами? Завіщо-ж розстрілювати нас? Хіба-ж ми не військо, чи що? Ми ваших вояків, як попадуть в полон, вважаємо тільки полоненими, а не злочинцями....

Але я не скінчив говорити. До мене підскочив поручник, гаркнув “psiakrew” і з усеї сили вдарив бичем по голові. Я впав на коліна, а очі залила кров...

І нас повели. П'ятеро вуланів з набитими рушницями обступили нас і потягнули в ліс. Ліс був густий і ми ледво бачили один-одного. Скрізь мертва тишина і темінь. Ніхто ані словом не відзивався. Тільки рівномірно бренька-

ли вуланські остроги. Нараз — один з наших скочив в бік і за ним тільки галуззя молоднику зашуміло. Вулани закричали, декілька разів вистрілили і в тій хвилі найблищий товариш торгнув мене за рукав. Як заяці скочили ми в другий бік. Знову грюкнули вистріли, знову залунали крики. Та ми, без віддиху бігли викрутасами, навмання, били головами в дерева, рачкували, згиналися, щоб не повиколювати галуззям очей. Чи довго бігли, не знаю, але вікні затишли всі крики і ми зрозуміли, що врятовані. Інших товаришів мабуть розстріляли.

Ліс був великий, бо аж до світанку блукали ним і не могли вийти.

Вже сходило сонце, як поміж деревами заблимає ясне-денне світло. Ми дійшли на край. Виглянули. Широке поле, а в боці декілька хаток. Цілу годину просиділи ми в кущах і стежили довкола. Біля хаток поралися селяне, в полі діти пасли худобу. Голод докучав так здорово, що ми постановили зайти в хату.

Від селян довідались, що фронт віддалений відсіль може 15, може й 20 верств, а Поляки вчора переїздили лісом, але зараз їх в селі немає. Завів нас господар у хату і поснідавши, ми оба почали радитися, що робити далі. Господар з жінкою радили передягнутися і зостатись у них так довго, доки не підсунеться фронт. Іншої ради не було і ми поневолі згодилися. Та не встигли ще нас як слід передягти, як на дворі затупотіли кінські копита і почувся брязкіт шабель. Зляканий господар глипнув у вікно і шепнув:

— Поляки, утікайте на горище!

Сам-же вийшов з хати, але в сінях зустріли його вже “гості”.

Я кинувся тесати поліно, а мій товариш вдавав спокійного, сидів за столом і доїдав з миски куліш.

— Молока давай! — почувся в сінях.

— Немає пане, ми люде бідні — випрошував ся господар.

— Пошукаємо — загудів голос і в хату увійшло трьох вуланів.

— А це хто? Сини? — спитав головусий, мабуть підфіцер, вказуючи на нас.

— Це... брат, а оцей сусідський хлопець... — відповів червоніючи господар.

— Большевики... — пробурмотів головусий.

— Які там большевики, ми люде мирні — озвалася жінка і поставила на стіл миску з молочною кашею.

Головусий глянув в миску, зачерпнув ложкою, понюхав і злобно кинув ложку під стіл.

— Свіньство! Яйця й курку давай!

— Та де-ж їх взяти пане? — бідкалася щиро жінка.

— Юзек, пошукай! — крикнув головусий.

— Як найдемо, вивішаємо подлих хлопів. Большевикам дають, а нам...

— Нікому не даємо, бо немає... — почав господар.

— “Stul pysk!” — визвірився підфіцер.

Юзек почав шукати. В миснику, в столі, на постелі. Потім поліз на піч, а ми — задеревіли. Там були наші військові шинелі (плащі).

Я глянув у вікно, думав втікти, але на дворі стояло ще трьох. Ніякої надії.

Нараз з печі закричав Юзек:

— Нех-но пан сержант попатшисен...

І скинув наші шинелі...

Сержант змірив всіх очима і почав розглядати. Шинелі були зарошені, брудні, а моя з кровю від вчорашнього удару поручника.

— А це що? — грізно спитав господаря.

— Хлопці нічю пасли коні... — ніби бай- дуже відповів селянин.

— Пасли коні? — перекривився сержант. — А відкіля-ж кров?

Ми мовчали. Не було що сказати.

— Муф хаме! — закипів головусий і вдарив господаря боком шаблі.

— Я й говорю...

— Забрати всіх, там скажуть — крикнув до Юзека і вийшов з хати.

І нас забрали. Повели мене, товариша і господаря з жінкою та дочкою.

Привели в друге село. По дорозі ми тихцем радилися, що робити далі. І постановили признатися до всего, а то лихо буде й нам і добрим, невинним селянам.

Допитував нас сухий офіцер в окулярах. Видавалося, що він добра людина. Так ласкаво питав, попросив сісти, словом — одігнав весь наш переляк. А ми розказали, що нічю заблукалися на стежі, перейшли фронт і — щоби не попасти в полон, ховалися в лісах до сьогодні. А тому, що були вже голодні, увійшли в хату і просили їсти. На запит з якого полку, ми збрехали.

Офіцер вислухав, покрутив головою, поду-

мав і нараз — переродився в гадюку. Прижму- рив очі і крізь зуби запитав:

— Ви — ко-ом-уністи?

— Ні, ми мобілізовані в Червону Армію...

Офіцер посміхнувся, махнув рукою і нас вивели з хати, та замкнули в маленькому хліві враз з свинями. Тільки нас двох. Що робили вони з селянами, не знаю, тільки чув їх страшний крик в хаті. І господаря і жінки і дочки. Мабуть били їх дуже.

Як стемніло, нас привели в хату. Вікна щільно заслонені, в печі вогонь, а в хаті — тільки трох вояків. Чи був поміж ними офіцер, не знаю.

Грубий-вусатий вояк привітав нас доброю українською мовою.

— Відразу признайтеся. Ви комуністи?

— Ні, ми просто мобілізовані — відповів я.

— Раджу признатися, бо горе буде...

— В чім-же нам признаватися, як ми не комуністи?... — заявив мій товариш.

В тій хвилі щось тяжке впало з гори на мою голову і я почув страшний біль. Впав на землю. На мене сіло двох і чимсь тупим били по голові, по плечах, руках, ногах. Я кричав, просився, плакав. Хтось вхопив мою голову і мокрою ганчіркою забив уста. Я душився, стогнав, кидався на всі боки. Нараз з носа пустилася кров і я — почав душитися. Тоді й перестали бити. Хтось повернув мене обличчям до землі, щоб стікала кров.

Аж тепер почув я, що в другому кутку протяжно стогне товариш. З ним це саме було, що

й зі мною. Крізь нелюдський плач (а він ще дуже молодий був), нещасний питав:

— І завіщо? Завіщо?

— Мільч хаме! — крикнув хтось і я почув новий зойк товариша, мабуть від удару чоботом в живіт.

— Наших ріжете, очі вибіраєте! — кричав грубий. — Всіх перевішаємо, бандити!

За якийсь час хтось штовхнув мене чоботом в бік і закричав:

— Ну, комуніст, признайся, скільки зарізав наших?

Я вже не міг говорити. Кров і сльози заливали мої уста і я ледво успівав дихати.

І знову хтось лютував наді мною. Хтось бив чоботами по животі, по руках, по грудях.

— Коваль, распитай ще ти — почувся голос грубого і мене перестали бити. Але я чув, що б'ють мого товариша. Він вже не кричав, лиш за кожним ударом протяжно стогнав. А кат задихався, як-би рубав дрова...

— Ну, признайся с... сину! — Кричали над моїм ухом.

Я ворохнувся і щось сказав.

В тій хвилині почув я біля лівої ноги горяч, а потім... потім страшенний-безмірний біль. З усієї сили крикнув і схватився, але сильні руки придержали. І... я вже не плакав, не просив і не кричав. Неміг. Тільки стогнав і кусав власні руки, гриз закровавлену землю. А моя п'ята лівої ноги пекла, шкварчала. Почув сморід припеченої шкіри. Невимовний-жахливий біль розпливався по всьому тілі і... видавалося,

що розпалене до червоности залізо пекло не ногу, не п'яту, а цілого мене...

Більше не тямлю. Як я відкрив очі, то біля мене неспокійно бігали свині і кричали. Знову в хліві. Хотів рукою найти товариша, але неміг ворохнутися. Так до ранку.

Як зійшло сонце, я з великим трудом підвівся і оперся на стінку. Мій товариш, замазаний кровю, лежав спокійно з відкритими очима, притрушений гноем. Я кликав його слабим голосом, але він не відзивався. Аж біля полудня підліз я до нього, притулив своє гаряче обличчя до його — і зрозумів все. Він був мертвий.

Два дні ніхто ненавідувався до мене, ані не забирав вмерлого. Терпів я страшні муки. Нога напухла і колола шпильками. По всьому тілі синяки, до яких годі доторкнутися. Одно око запухло і я майже нічого не бачив. А страшний голод корчив... І я завидував мійому товаришові. Він був щасливіший за мене.

Другого дня почув я на дворі плач жінки. Вона просила, щоби дозволили їй дати свиням їсти. Два дні голодні.

— Як зголодніють, з'їдять большевиків — сміючись сказав хтось польською мовою. Жінка довго ще просила, але за якийсь час я почув голос вартового:

— Можна?

— Можна, можна... — відповів хтось від хати.

І заскреготів замок. Відхилилися дверцятка, заверещали свині. Я побачив голову жінки, що нахилена всунула з помями цебер.

В друге заскрипів ключ.

Свині жерлися поміж собою, кожна хотіла як найбільше з'їсти. На вид їжі, я цілий задрожав. Я-ж не їв вже третій день! В горлі було сухо, ані краплинки слини. І з тяжким трудом вирвав я від свиний цебер та жадно почав хлестати помій...

Ех товариші... Не можу розказувати. Не можу згадувати. Вечером витягнули мене з хліва і вже не били, не припікали залізом, а під нігті вбили три голки... Три голки... Ось..."

Він розгорнув з лахміття праву руку і показав одну велику рану. Руки не пізнати, навіть пальці запухли так, що й сліду по них не залишилося. Синяво-зелена смуга від нігтів, зливається з восково-мертвецькою краскою під рукавом.

Окруживші з переляком ахнули, деякі розплакалися. А я — я вже не слухав, як нещасний розказував про своє визволення. Він плакав, як дитина і жалів, що залишився живим. Червона кіннота наскочила на село, вбила 5-ох катів і привезла його на найблищу станцію Рокітно.

З пекучим, адським болем відвернувся я і відійшов в бік. Чи я плакав? Не знаю. Я тільки не тямив нічого і може, може й плакав. Всі плакали.

І перший раз мене охопив страшний-небувалий переляк перед польським полоном. На згадку, що ще вчора вечером я був так близько цієї долі, я задрожав і бистро-бистро побіг до штабу.

Була 5-та година ранком.

Від хворого Караго довідався, що дивізія висилає під Кагарлик запасний, кінний полк на

підмогу 132-ій бригаді. На моїх очах поскакав в село Миронівку вістовий з наказом командірові полку.

В цій же хвилі прилітає вістовий з фронту нашої бригади і подає звідомлення, писане в 2-ій годині по півночі. Командір Антонюк пише:

— "Стоїмо під Кагарликом. Ворог не наступає. По глухим відомостям в містечку Поляків немає. Я вислав розвідку. Покидце не повернулася".

Вістка ця врадувала нас всіх. Звідомлення з інших відтінків фронту говорять про загальний спокій.

На наше запитання, що робити з бригадним обозом, начальник штабу дивізії сказав покищо залишити в селі Миронівці і ждати дальших наказів. Я і Караго, повинні розташуватися в попа, щоб легко нас найти.

Сідаємо на повозку і вертаємо в село. (2 верстви від станції). Але-ж яке було наше здивування, коли на шляху, близько станції, ми зустріли цілий наш обоз.

— Хто казав виїздити з села? — питаємо.

Хтось рушив і ми поїхали — відповідають обозники.

— Завертати назад в село!

Підводи поволі починають повертатися. Але їх всіх 500 і справа не легка. Не ждемо на них, а женемося далі. За нашою легкою повозкою скачуть декілька Галичан-кіннотчиків.

Чудовий український ранок. Той ранок яким можна впиватися до забуття. Не ми, а земля дихає свіжістю, молодістю, буянням. Гей!

Яка ширінь! На ліво — зелене море, на право задушливі гречки, скатерть зрібна. Ех життя, життя! Женеш нас вперед і стриму немає, а де-ж кінець? Де беріг, край?

Побіжно і схвильовано розказую по дорозі своєму товаришові страшне оповідання полоненого. Оба лютимося і згадуємо вчорашній вечір. Як легко могли ми потрапити в полон! Бррр... Щастя, що скінчилося на перестрілці.

Все-ж таки, як люде можуть бути такими звірами? Хоч війна і кожна насильна смерть є тільки звірством, огидним збоченням людства. Але-ж — мучити живу людину, безборонну, безпомічну, це просто жак.

Караго знає краще “культурних” польських панів, як я, бо він син білоруської нації, ще більш безталанної, як наша. І на мої здивування відповідає спокійно.

— Чого дивуєтеся товаришу? Люде ті живуть ще “святою” інквізицією і вважають себе мессіями, самотніми оборонцями цивілізації перед “вандальським” сходом. Сучасна війна з нами, в їх очах хрестоносний похід....

Повозка легко скочується з горбка в долину, проскакує деревляний місток на потічку і ось село. Ось вже видко попівство. Виспимося, бо цілу ніч ніхто ока не прижмував.

Втім — що за чорт!? Ось перед нами, на 50 кроків, показується відділ війська в англійських одностроях, французьких шоломах. Попереду невеликого росту, в кашкеті, мабуть командир.

— Поляки! — шепчу до Караго і шарпаю за рукав.

— Ні, Галичане — відповідає він спокійно.

Знаю добре, що Галичане давно вже ходять обірвані, а не такі вибрантовані, як ці і мерщій ховаю в кишеню таємні документи штабу.

А “Галичане” підходять блище. Вже й рушниці направляють в нас. Глянув я назад — ані душі, окрім здивованих кіннотчиків.

Повозка пристанула.

— Поляки! — крикнув хтось за мною і в тій хвилі залопотіли кінські копита. Наші кіннотчики вихром понеслися назад.

В моїй голові блискавкою мигнула думка про муки, що чув я від полоненого полтавця.

“Галичане” вже й кричать щось співучим мазурським наріччям і розсипаються в розстрілю.

Як дикий кіт скакаю мигом з повозки і біжу назад. Караго, як вкопаний став, сказав: а-а-а-а — і його так й зловили.

А я біжу. Видається лечу, такий легкий. І дивуюся, чому не стріляють? Краще, щоб вбили, як мають опісля мучити.

Але поправді мені дуже важко бігти. Одітий в довгий плащ, поверха накинений ще й дощевий плащ без рукавів, а на ногах тяжкі військові чоботи. До всего того, мені треба бігти під гору, а обозу ще не видно.

— Як-би так обоз — думаю швидко — замішаюся, утічу...

— І невже це справді Поляки? — блискає сумнів. — Тут-же штаб дивізії, це-ж полоса, 35 верств за фронтом!

Задиханий добігаю до деревляного мостика

над потічком і в тій хвилі чую, що хтось зараз же за мною біжить.

— Стуй с... сине!

Оглядаюся. На два кроки від мене, у французькому шоломі червоний, спітнілий, кирпатий легіонер.

Як-би в мене була зброя, я в тій-же хвилі стрілив-би в нього. Але-ж я голий, як турецький святий, а в кишені, oprіч таємних документів, нема нічого.

В одну мить він буде біля мене. Бистро кидаю очима довкола. Ніякої надії. Скрізь плоти з кільчастого дроту — втікти годі.

Кирпатий мазур схвачує мене за обшивку і сичить:

— “Стуй кабане, бо...”

А в мене блиснуло:

— Не смерть, а муки... муки...

По інерції кидаюся в бік і стрімголов лечу 4 метри з містка в потік. В руках легіонера залишився тільки мій дощевий плащ без рукавів (пелерина).

Потік не глибокий, за це повний болота. Але на стільки ще памятаю, що доки виринув з води, всунув в намул всі документи. Задираю голову і дивлюся на місток. Легіонер міряє в мене з рушниці і кричить:

— “Стуй, бо стшелям!”

Але не стою. Відрухово витягаю ноги з болота і з задертою на ворога головою посуваюся потоком далі і далі. (Як-би в мене був в той час револьвер, я без сумніву був-би впакував собі кулю в голову, бо надії на врятування не було ніякої).

Легіонер все ще стоїть на мості (я від нього заледво кілька метрів), примірюється в мене, кричить, грозить і дивно! — не стріляє. І я в цей гарячковий момент, на порозі життя і смерті відразу вгадую, чому він не вбиває мене. Не хоче полошити обоз, який ще не з'їхав з гори і на вистріли міг-би утікти.

Видряплюся на беріг, хоч все ще не відводжу очей від легіонера. (Як-би ви знали, як “приємно” дивитися в цівку рушниці, з якої ось-ось вилетить кулька і повалить вас трупом!) Мазур нетерпеливо і безрадно бігає по містку, замірюється, кричить. А я знаю, що іншої дороги він немає, як тільки скочити у воду, як я або — вистрілити.

Без віддиху біжу лугом, стрягну в багнах, ховаюся поміж кущами і пронизую очима околицю, щоб не наскочити на другу чортяку. Але довкола прикра-мертвецька тиша. Ніде ані вистрілу, ані крику. І мені починає видаватися, що я сплю. Але-ж ні! Все це правда, гірка правда! Треба бігти, треба заховатися, бо не смерть, а муки... Червоне-роспанене залізо, голки під ніхті...

І біжу, куди несуть очі. Поміж високим очеретом, поміж лозиною і вільхами. Все далі від шляху.

Луг кінчиться. Перед очима довгі хліви цукроварняної економії і ніде, ні живої душі. Кидаюся в бік, рачкую рівчаком залажу в гущу татарського зілля покритого зверху буйною лозиною.

Глибоко віддихаю. І дивно, що я спокійний. Серце так рівно бється, як-би я ховався

перед дощем, а не смертю. Але думаю, чи безпечний мій сховок? Довголітній-воєнний досвід каже:

— Як-що тут ворог, 35 верств за фронтом, ясна річ, що він прорвався більшими силами і головна його мета захватити штаб дивізії та обози. Як-що я заховаюся в рівчаку, це не дуже певне місце, бо Поляки можуть наступати на станцію розстрільною з села і найдуть мене. Як-же я заховаюся в недалеких хлівах, теж небезпечно. Там може бути ворожа застава або запас, або й скоростріл на стрісі...

Але мої “воєнні” думки перервала тріскотня рушниць і скорострілів. Серед вистрілів чую час від часу недалекі крики. Небаром ранок переминюється в безпереривний клекіт. Дивно, що сонце світить. Як не гидко йому дивитися на все це?

І клекотить-же, клекотить... А над мною кулі бrenять, свищать і пригадують “катеринку” старого діда-сліпця на ярмарку...

Свята Варвара..... бр-р-рінь....
По світі ходила-а-а..... дзі-нь...

Минає година, бій не втихає. З станції озивається гармата. Бабахнула, гаркнула і ядро заскавуліло, як щеня тай талапнуло в багно недалеко мене. Зашипіло, але не вибухнуло. За ним друге, третє, десяте.

— Гарна штука — думаю собі. Не вбили чужі, то ще вбють свої...

Як зграя собак гаркають з села скоростріли, підкрикують глухо рушниці і поважно гукують з залізниці гармати.

А я вириваю татарське зілля і без думки ку-

саю його. Пахне гарно. Оттаке зілля я ходив рвати бувало на зелені свята. Деяке навіть дивно свище.

Вистріли віддаляються і рідшають, але торкотить якийсь скоростріл і згодом все втихає.

— Наші посуваються вперед — думаю собі.

До мене долітає з шляху торохкіт підвод. Придушено гудять автомобілі. Висуваю з кущів голову і обережно розглядаюся. Шляху не видно, заслоняють вільхи. Лягаю назад в рівчак і думаю. Неможе-ж бути, щоб наш наступ був зломаний! Це тільки хвилева невдача, смілий набіг, що найбільше примінений в громадянській війні. Ще-ж сьогодні ранком читав я в дивізії звідомлення, що кінна армія успішно наступає. В селі мабуть знову наші...

Але лежу ще декілька годин. Довкола мене ціле царство. Ось божа корівка блукає по заболочених чоботях, малий жучок швидко правцює кудись, червячок веться, як-би танцював і навіть павук-капіталіст розвісив своє павутиння на двох стеблах зілля. Жде на жертви.

Вже й сонце хилиться, а я все ще лежу. Втім — долітає до мене відгомін чийсь розмови. Вихиляю голову, розглядаюся. Недалеко, по другому боці потоку, жінка сапає бараболою, а чоловік, в робітничому картузі стоїть біля неї і говорить щось.

Скидаю чоботи й шинелю, залишаю шапку і наче не військова людина, (бо тільки в білій блузі), вилажу з криївки та направляюся до людей.

Перший побачив мене чоловік.

— Доброго здоров'я! — вітаю його.

— Драстуйте! — відповідає.

Махаю йому і він бистро перескакує потічок та сідає біля мене.

— Ви хто такі? — питаю.

— Робітник з цукроварні.

(Я легше відітхнув.)

— Скажіть товаришу — починаю я — яке зараз військо в Миронівці?

— Немає ніякого.

— Якто?

— А так, що червоні втікли на Корсунь і Богуслав, а Поляки на Київ...

— А наш обоз?

— Обоз забрали Поляки... — почув я відповідь.

— А знаєте певно, що немає Поляків в селі?

— Як-же не знати, всі люде кажуть — впевняє мене.

Я хвилинку подумав.

— Бачите товаришу, справа така — почав я по хвилі. Наші як не сьогодні, то завтра будуть тут напевно. А я страшенно голодний, цілу добу не мав навіть води в устах. Може-б ви взяли мене до себе, нагодували і денебудь на горищі переховали... Я за все заплачу...

Робітник, (а власне селянин, що працював в цукроварні, але окрім цього мав власну хату й землю), по моїх словах скривився, почухав потилицю і повільно, розсіяно почав:

— Бачите... воно — так сказати... правда. Треба порятувати... звісно. Но бачите, я так сказати тоє, як би вам... Ну, просто не вигідно... може вийти з цього халепа... то, хотів я

прямо, що, звісно — я взяв би з охотою, та побачуть люде і — хто його зна, можуть донести... До того, моя хата так сказати... на другому кінці села... Я звичайно тее... но, ви самі знаєте...

Притакую на всі слова “робітника” і цим самим рятую його з неприємного положення. Але він чомусь дуже радить піти мені в цукроварню до робітників-Поляків, та я на це не відповідаю. При прощанні прошу, щоби нікому не казав, що сиджу в кущах. Дуже сердечно тисне мою руку, бажає “всього кращого” і обіцяє задержати в тайні мій сховок.

Розходимося.

Повертаючи назад в куші, студіюю околицю. Моя “лежанка” серед сіножати над потоком, в долині. Позаду городи, на право починаються господарські будинки цукроварні, а перед мною, на горбі, виглядає зза жита стріха хати. Я й подумав.

— Вечером зайду в ту хату щобудь з'їсти.

З цими думками лягаю між пахуче зілля. Згадую пережитий день. Один тільки день — а скільки переживань! Як близько був я біля смерті і — як щасливо виховзнувся від неї. Людина, так, як отой червячок, ніколи не знає, скільки її жити. Ось хочби й я. Як-би в мене був револьвер, то я без сумніву був-би застрелився, щоб не попасти живим в руки. І зараз лежав-би з розбитою головою в болоті сільського потічка. Та не було зброї і — живу. Гм... живу, але чи знаю, що принесе найблища година? Як сполохане звірятко ховаюся поміж кущами і все це тільки ради звичайнісінького

тіла. І життя. Життя? Що-ж таке життя? Нестримний-вічний рух. Всі ми не хочемо вмирати тільки тому, щоб не перемінюватися в неподвижну-мертву масу. І любимо життя за його рух, за туманну свідомість. Ось на мойому чоботі дрібна комашка, божя корівка, залізла в липке болото і моцується, щоби вилізти з нього. Бо хоче жити, любить рух, сонце, татарське зілля, траву, квіти. А не любить смерти...

І в моїй голові від стіни до стіни мозку шибается схвильована думка тай шепче кожному нервові: "Рятуй себе! Жити треба!..."

А скільки було сьогодні таких, що не встигли врятувати себе? І зараз лежать мертві, заkostenілі денебудь в болоті або траві, окрівавлені, жовті, гидкі... Вмер рух проти їхньої волі.

І невже так страшно вмерти? Це-ж так просто, звичайно. Люде бояться тільки моменту — смерти. Свідомість близької смерти є найбільшим терпінням людини. Та все це — мільонна частина секунди. Радіохвиля. Блисне і — готово! Маленька кулька прошибне голову і груди, і тоді вмирає рух. Гаснеш, не знаєш й коли. Так просто і так звичайно...

Але я хочу жити! Жити, а не вмирати!

Ще ніколи не видавалося для мене життя таким дорогоцінним та гарним, як зараз. О життя — скарбе скарбів! Чому ти таке безсильне і слабівільне? Залізом будь, вічністю стань! Чуєш життя!!

...Зайшло сонце і останніми проміннями забарило вершечки кущів лозини. Голод заставляє мене подумати про дальші пляни.

— Що робити шановний товаришу? — питаю сам себе. — Ти вмів в кожному випадку придумувати добрі пляни, придумай-же й зараз! Ось зараз, для себе!

Несвідомо гризу стебло татарського зілля і думаю. Словам "робітника" вірити годі. Можливо, що в селі немає ніякого війська, але не може-ж бути, щоб ані одна з воюючих сторін не чатувала на себе. Як немає в селі, то напевно є на окраїнах застави, наші, або ворожі. Міг-би я вечером пройти селом і вдавати місцевого парубчака. Без плаща сміливо можу заграти таку ролю. Але на нещастя, вчора поголив голову і вуси, а сільські парубки не бувають такими "гладкими". Зловлять Поляки, можуть... мучити. І на згадку цього слова, дрожу. Смерти не боюся, сміло переживу короткий момент. Але муки — ні, не можу. Смішно, що я такий страхополох? Не один скаже, що революціонер повинен кожної хвили бути готовим на все. О, так! Я це знаю дуже добре! Але невже я принесу користь для революції, як віддам себе в руки ворогів на муки? Невже це буде героїство з мого боку? Ні. Це буде доказом мого упадку, слабівільності.

Зовсім інше, як-би я попав в руки випадково, при праці, в бою, але-ж зараз я маю змогу врятувати себе! Революція не знає пощади в жертвах, все-ж таки її потрібні сили і де тільки можна, треба зберігати їх. Правдивий революціонер-марксист йде на смерть або муки аж тоді, як цього вимагають умовини, або — як немає іншого виходу. А все-ж поза переконаннями і посвятою, людина залишається люди-

ною, з вродженим інстинктом самозаховання себе, свого життя. І підчас мук найзапекліший фанатик вмиратиме з страшними терпіннями і навіть в хвили конання буде мріяти про життя.

А кожне життя революціонера, це скарб Революції.

Пригадую слова Льва Толстого:

— “В кожній людині є два роди життя: Життя особисте, яке тимбільше свободне, чим далі відсунені його інтереси, і життя стихійне, де людина необхідно виповняє приписані їй закони.

Людина свідомо живе для себе, але служить несвідомим знаряддям для досягнення історичних, загальнолюдських цілей. Цілковита праця людини залишається і згодом лучиться з міліонами вчинків інших людей та одержує історичне значіння”.

Це правда. Хоч не хоч, кожний з нас творить історію. А історія, це купа кісток, як каже французький письменник Октав Мірбо.

Намагаюся пізнати себе. І видається, що я роздвоївся. Один **я**, що дивлюся на друге **я** і не знаю, котре з них правдиве.

Шелестять, шепочуться, як трава — думки. Муки? Та невже це не такий самий момент, як скоро смерть? Такий самісінький, тільки — довший, тільки — болючіший. А потім все одно не знаєш про нього. Згасне життя-рух і залишаєшся неподвижною купою мяса.

Так чого-ж боятися? Що буде, то й буде, гайда в дорогу! Не буду-ж поміж цим зіллям ждати на голодну смерть. Ну, тільки сміло то-

варишу Ірчан! Тільки сміло!...

Вилажу з кущів. Одягаю плащ, чоботи, ще й шапку з яскравим значком. А вечір, ой вечір пахучий, теплий. Тільки не мені радіти його красою.

Куди-ж тепер? Просто в хату на горбі за житом. Попрошу їсти, розпитаю про все.

Переходжу високі трави сіножати і повільно піднімаюся житом в гору. Довкола тихо, ніде ні гомону, ні крику. Весняний вечір, як-би вколисав світ цілий і він здрімнувся.

Жито кінчиться. Перед мною грядки, хата і стодола, а на право за хатою нова, тільки зрублена хатчина чи хлів. Старий дідусь зігнений теше щось під зрубом. Сміливо підходжу до нього і дивуюся, що він не завважає мене.

— Дядьку — питаю — немає в вас Поля...?

І не докінчую. Кров вдарила в голову, потім морозом розприскала по всьому тілі. Я кинув очима на зруб хати і закаменів. На платформах, звернений до мене плечима, сидить в шоломі легіонер і пильно вдивляється в далечінь степу. А на два кроки від мене, сперті на стіну хати, сплять декілька вояків і біля них скоростріл.

Розумію: панська застава (патруля).

Це був німий-напружений миг. Ані легіонери, ані дід, (який певно був глухий), не побачили мене.

Миттю повертаюся на місці і вихром несую назад. Перескакую грядки, шелещу бараболинням і нараз — кінець. (“Пропав!” — думаю). Перед мною високий, густий і колючий живопліт з колючих кущів глою. А кущі тягнуться

здвож городу в долину, до сіножати.

— “Утікай, ховайся!” — кричить щось в ухо і я нахиляюся та бистро, в повному розгоні всуваю голову в невелику дірку поміж кущами, якою в день пролазили кури. В цей отвір влізла тільки голова, а все тіло залишилося на дворі в кропиві.

Запираю в собі віддих і надслухую, жду, як потягнуть за ноги. Минають довгі хвили. Давня тиша. А в голові шумить, гей-би водопад Ніягари. По обличчі спливає щось тепле. Тонким струмочком тече по вилицях, за обшивку.

— Кров — думаю. Гострі колючки глою вбилися в лице і голову. Але не рушаюся, хоч обличчя починає пекти. Боюся наробити найменшого шуму. Від мене-ж 30 кроків польська застава. Може шукають за мною? Може ось-ось потягнуть за ноги? Ні! Утікати відсіля пізно і тяжко. Краще пережити тут, може не найдуть. Може сумерки і буряни не зрадять. Може...

Закриваю очі, бо кров заливає їх. І в темноті власних віч бачу елегантних легіонерів у французьких шоломах, англійських одностроях, з японськими рушницями... Привид недавно пережитого на містку і тут — біля зруба...

— Утікаю, як заяць перед собаками — думаю собі. Куди не повернуся, скрізь гонять мене... Утікаю перед смертю і незнаю, де найду її...

Плетуться банальні, давно забуті слова:

Колись, хтось, комусь, щось,
Мені якось, ніхто, ніколи, нічо...

Яка неоднакова людська доля! В цей час одні живуть спокійно, безжурно, безпечно,

другі гуляють, балакають, треті-ж вмирають в глухих полях, або ждуть смерти серед бурянів і тернини... А боротьба двох світів кипить, клекотить... Падуть одні, падуть й другі...

Ось хоч-би в цій хаті близько мене. Може там сидить такий-же молодий хлопець, як я і — або розкаже щобудь, або по вечері відпочиває на призьбі. І який далекий він від великої боротьби двох світів! Що-ж, б'ються червоні з Поляками, хай б'ються, божа воля...

А боротьба йде за краще життя всіх, і того хлопця...

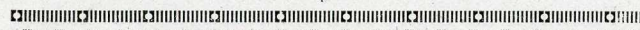
По 2-ох годинах обережно витягаю голову. Ой, болить, рушитися годі. Видається, що колючки тернини вбилися в обличчя аж до костей. Закую губи, раптово шарпаю голову і — вилажу. Пекучий біль сціпив ціле обличчя і свіжі струмочки крові течуть тихо, рівно по бороді, шії, аж на груди.

Надслухую. Десь далеко в селі лають собаки, а мабуть на хаті викрикує пугач.

— Поховав! Поховав-ав-ав-ав-ав!

Місяць сріблом сипле, аж очі сліпить. І видається, що краса його вчарувала всіх людей і село і польську заставу. Чари української ночі вколосили до сну всіх, тільки не мене. Не-хай! Так краще...

Витягаю ніжик і через діру в кущах пробиваю дорогу в гущавину. Вирізую спідні гілочки і витягаю їх на двір. За годину готовий під кущами коритар. Свобідно залажу в нього і діру закриваю галузками та кропивою. Всі сліди затерті.

В БУРЯНАХ.

В новій “хатці” спершу гарно. Лежу горі-обличчям на м'якій-переритій курми землі, а крізь густі куші продираються проміння місяця і злодійкувато заглядають в мої очі.

Через малий отвір в короні тернини бачу одну-самітну зірку. Ледво блимає на матово-блакитному тлі небозводу. Довго-довго дивлюся на неї, сам не знаю чому. І пригадується казка матері в дитячі літа.

— Зірки ці синку — розказувала мати — це людські душі, які покарав господь за гріхи та заставив висіти над людьми і дивитися на світ...

— А живі ці зірки? — питав я.

— Це тільки душі дитино і вони цілий вік, аж до страшного суду будуть висіти так...

— А вміють вони говорити? — допитувався я.

— Не вміють сину, а може, хто його знає... Але буває, що добрий панбіг змилюється над душею і скаже повернутися на землю та поправитися. Тоді зірочка паде. І як в тій хвилині подумати щось, то воно напевне сповниться...

Мимоволі думаю:

— В цих бурянах вже й помру я...

Глипнув на зірку а вона майнула по небо-

зводі в долину, тільки срібна доріжка зас'яла та й та розвіялась кудись.

Усміхаюся вдоволено і звертаю думки в інший бік.

— Який сьогодні день? День? Мабуть вівторок. Так. Вівторок 1-го червня. Все це було у вівторок 1-го червня. Ні-ні... Я не забуду. Вів-то-рок 1-го червня 1920 року. Хіба-ж можна забути такий день?

Дивно. Рівно в місяць я знову попав в нещастя. Першого травня був в руках українсько-польських бандитів, переживав страшну трагедію і ледво утік з життям, а першого червня знову в кігтях смерті. Нещастить одним словом. Якщо так буде повторюватися кожного першого в місяці, то мені необхідно виминати ті “перші”.

А погано, як людина немає щастя. Я й не знаю, що таке бути щасливим, ніколи не думав над цим. А щастя — це щось гарне, ясне, радісне.

Щастя... В дійсності, чи існує воно дебудь? Ні. Це просто людська видумка. Це коротке слово, яке вживається скрізь, де хочеться комусь зробити приємність або обманути самого себе на короткий час.

Але — пригадується мені якесь оповідання про щастя. Давно-давно читав я його, ще малим хлопцем. Хто був автором цього оповідання, теж не тямлю. Знаю тільки, що писалося про матір і про щастя, яке дала матір синові. Ну, це неважно хто написав і про кого. Важно пригадати цілу історію.

Насуплюю брови і згадую. Повільно, тяжко, але згадую, ніби дуже давний сон.

Якось так:

В одній матері був син. Любий син-одинак. Та більш матері любив цей син правду і справедливість. Син-борець за волю поневолених. Вороги, проти яких боровся він, захватили його в боротьбі і закинули в холодну-темну тюрму. Потім судили. Судили холодно, по традиції, як пристало на ворогів правди. І винесли присуд: **с м е р т ь**. Молодий син-борець гордо посміхнувся, хоч йому страшенно хотілося жити. Але бідна мати побивалася. Вона не могла погодитися з думкою, що її кохану дитину в розцвіті життя насильно убють. Та не було рятунку. І бажала вона одного: щоб син її до останнього віддиху думав про життя, а не про смерть. В останнє хотіла вона дати своїй дитині щ а с т я. Вона-ж знала, що син, хоч безстрашний борець, радо замінив-би смерть на життя.

День перед виконанням присуду, мати прийшла на останнє побачення з сином. І не прощалася з ним, як перед смертю. Вона цілувала худе обличчя сина, здержувала сльози, намагалася бути веселою і тихо запевнювала, що він житиме. Казала, що є надія на врятування його життя. І перед відходом шепнула йому:

— Сину! Завтра ранком поведуть тебе на смерть. Памятай: коли будеш проходити вулицею, то я стоятиму на балконі дому і дам тобі знак. Якщо буду одягнена в білий одяг, то ти врятований. Ти не помреш. Иди сміло, бо тебе не убють. Навіть в останній хвили по-

милують тебе. Коли-ж стоятиму в чорному одязі, то ти мусиш вмерти...

Прийшов ранок. Окружений військом син йшов гордо вулицею. І глянув на балкон. Глянув — і морозна дрож пройшла по його тілі. Там стояла мати, вся — в білому одязі і привітно хитала головою, ніби казала:

— Иди спокійно, ти не помреш...

Сльози щастя й радості залили очі сина. Придавлено заплакала й мати на балконі. Та це була тільки коротка хвилина. Син ще раз оглянувся, як-би не вірив своїм очам. Але ні! На балконі стояла мати вся в білому і привітно хитала йому головою.

Привели сина на місце смерті. І вжахнувся кат, вжахнулися й судді, як глянули в його обличчя. Бо не було на ньому жаху перед смертю. Син дивився мокрими очима в бік матері в білому одязі і на худому його обличчі застигла усмішка щастя та певної надії. Була це погідна-радісна усмішка, яка рідко буває в життю.

Підійшов кат, але син навіть не глянув на нього. Він був задивлений в свою матінку, що вся в білому хитала йому привітно головою. І він знав, він вірив, що не помре.

Впала тяжка рука ката... Син перестав жити... Але на мертвому обличчі застигла навіки погідна усмішка і в очах залишилися сльози радості, надії.

А на балконі зомліла мати. Вона дала любій дитині останнє щастя. Вона свідомо одяглася в біле одіння, щоб син її до останнього віддиху думав про життя, а не про смерть.

Хіба це не щастя? Коротке, хвилове, як кожне щастя, але яке велике!

Хоч щ а с т я це тільки слово. В цьому випадку це був просто щирий обман матері рідного сина, щоб йому легко було вмирати. Та люде зовуть це щастям. І в кожному щастю мусить бути радість. Сумного щастя немає.

Засуджений на смерть вважає за щастя — ж и т и. Недужа людина — виздоровіти. Голодний — наїстися. Бо у всьому цьому є радість, задоволення...

...Ах їсти, їсти! Хоч-би кусочок сухаря, малий, малесенький. Останній раз обідав я в полудне 31-го травня, а сьогодні — вівторок 1-го червня... Півтора дня і друга ніч... Як-би шматочок хліба, такий огризений, покритий плісню, що часом викидають собакам. Старий-сухий шматок хліба...

Починаю шукати по кишенях. Находжу кілька старих кришок хліба. Які смашні вони! Як-би більше, як-би хоч десять таких кришечок...

А під лопаткою щось ссе... Так дивно і так погано. Не болить, а ссе... Ніби якесь придавлене бажання, велике, безмірне, що живе і хоче вирватися з неволі тіла... І смокче і сувається аж до горла...

Може завтрашній день буде інший, може завтра в цей час, я не буду вже голодний...

Десь за селом зірвалася рушнична і скорострільна стрілянина. На п'ять або десять хвилин тиша весняної ночі перемінюється в безпорядну тріскотню. Дрожу з радости. Значить — наші близько... Запираю віддих і слухаю,

живу одною тріскотнею... Це-ж одинока надія на врятування.

Згодом завмірають і вистріли. Тиша тишу давить і мені ще більше тяжко. Хто-ж стріляв?

Серце, як-би обірване, паде кудись в низ. Байдужню. Ціла надія на ранок. І з цією думкою засипляю.

— Куди я попав?

В першій хвилі не вмію пригадати собі, де лежу. Аж як заспані очі освоїлися з проміннями сонця, що крізь кущі продираються в мій “коритар” — пригадую вчорашній день.

Мій порваний плащ покритий дрібними краплинками роси, ноги закостеніли, затерпли.

Чомусь в першій хвилі забуваю про своє безвихідне-трагічне положення. Думки якісь безжурні, далекі від дійсності.

Пошукав в кишені кусок розбитого дзеркала, глянув і — налякався. В дзеркалі не був я, а хтось чужий, невідомий. Обличчя замурзане кров'ю і землею, тільки одні очі та зуби біліють. Не пізнаю себе. Оце обличчя ані трохи не пригадує мені — мене, а очі — запалі, стомлені, повні болю і гидкого жалю.

Ех, як ненавиджу такий жаль!

Плюю в долоні і починаю “вмивати” спершу праву руку. Потім збираю нею краплинки роси на траві біля кущів і “вмиваю” обличчя. Стає легше по всьому тілі, тільки очі запухлі, почервонілі. Брудними рукавами міцно витираю обличчя, а з чола, вилиць і голови спливає кров. Я розранив вчорашні подряпані тер-

ниною місця. Довго заходжуся біля них і папером з записника тамую кров.

Тепер розглядаюся по своїй “хаті”.

Лежу горі-обличчям на високому насипі, власне березі. На право — декілька метрів в долині — город з вибуялим бараболинням. На ліво — густа кропива, буряни, потім город і хата. Бачу тільки стріху, але чую розмови людей. Це-ж так близько. Десь зараз-же недалеко верещать і бавляться діти.

Щоб поширити житло, витинаю ножиком галузки глою і руками вигрібаю під собою землю. “Помешкання” вільніше і наді мною і підо мною. Небаром можу вже вигідно лежати в своєму кориті, а навіть від біди — сидіти.

Першими моїми гостями були чотири товсті курки і високий, гордий когут. Вони, мабуть по давній привычці зайшли в холодок на любовні розмови і зовсім не підозрівали, що в їх літню “віллю” вліз непрошений гість та розгосподарився, як у власній хаті.

Лежу тихо-тихо. Цікаво, як поставляться до мене кури.

Першим увійшов бадьорий когут, з гарним-червоним гребенем, одітий в золотисто-червоне пірря. (Мабуть представник курячої аристократії). За ним погойдуючись просуваються повнотілі-гладкі курки, що пригадують товстих попадей або годованих різничок з ковбасних крамниць.

Когут щось розказує на ходу уриваною (мені не зрозумілою) мовою, аж нараз — наткнувся на мої ноги, злякано відступив назад, натягнув шию, замахав гребенем і трівожно над-

слухуючи завернув косо очима. Курки, (звичайно ніжні-жіночі створіння), станули на місці як вкопані, понатягали шийки і очі, повні переляку та надії, вплили на свого лицаря-когута.

А когут по хвилі забелькотів непевним-дрожачим голосом:

— Що це... тут?... Що це... тут?...

Курки, почувши непевний голос свого оборонця, закудкудакали в один голос:

— Хтось тут є!... Хтось тут є!...

А когут закрутився на місці і півголосом воркоче:

— Є... є... є... Є... є... є...

І кури з вереском вибігають з кущів, а за ними з незрозумілим воркотінням переляканий когут.

Маю вражіння, що він заспокоював схвилованих дам.

Ця маленька подія відвернула на якийсь час мої думки від дійсності і я вдоволено та безжурно сміюся. Як 6-літній хлопчик.

Далекий грохот гармат завертає думки на властиве русло. В одній хвилі згадую про себе, про смішне, дивне і zarazом трагічне положення.

Глянув здовж свого тіла, і — як-би відкрив тайну. Я великий, цілком дорослий чоловік! Мої ноги сторчать далеко в низу. Який довгий я...

І не знаю чому, але ця хвиля пізнання себе дорослим, видається мені новою. Я ріс, роки минали, а я й не бачив, як розвивалося моє тіло. В цих кущах і бурянах забув про свої пе-

режиті літа, про все... Почував себе невеличким хлопцем, для якого забава в хованку і порпання в піску — розкіш.

І свідомість дозрілої людини наводить дивний настрій. Почуваю себе нещасним, смішним і всіми забутим створінням.

— “Десь ходять люде, балакають, сміються. Інші йдуть в бій, стоять віч на віч з ворогами, а я — лежу, як переляканий зграєю собак заяць і жду... Чого? Спасіння? Від кого? І поглянь-же, який ти великий! Ти-ж не дитина! Подивися, де твої ноги, які великі твої чоботи!...

— Ех, скотина, скотина нещасна”...

Так говорило в душі моє неустрашиме-бадьоре “я”, далеке від роздумування над життям, над страхіттями і переживаннями.

А друге “я”, бідне, нещасне, інстинкт самозаховання, скорчилося десь в самому кутку душі і протяжно зітхнуло.

Але на обличчі появилася таємний рум'янець сорому. В жилах заграла кров неустрашимости.

Схоплююся з місця і хочу вилазити, але в тій хвилі задудніла від гарматного гурку земля. Чую, як недалеко розриваються стрільня.

Запираю віддих і намагаюся пізнати в якому боці стріляють.

— Може наші пішли ніччю вперед, може давно перейшли і покинули Миронівку? Так чого-ж я тут?

— А може польські війська посунули наш фронт і я вже в далекому-панському запіллі? Чого-ж я буду вилазити і попадати просто в руки?...

Помимо всіх зусиль, не можу розпізнати, в якому саме боці стріляють. З степів налітає теплий вітер, шелестить кущами і на всі боки розносить далекий гуркіт. Приложую до землі ухо, надслухую, але все даремно. Раз видається, що канонада впереді, другий раз з боку, третій позаду. До того, час від часу уривані, рідкі вистріли з рушниць...

Біля хати гомонять люде, але я ніяк не можу розібрати хоч-би одно слово їхньої мови. Вітер несе кудись в другий бік.

— Що робити? — думаю. Не буду-ж ждати в цих курячих сховках голодної смерті! Треба якнебудь довідатися, треба...

Або ні! Чорт побери! Смерть, то смерть! Буду лежати тут, буду ждати... Ну, вмиру, то вмиру спокійно, без насмішок ворогів, без знущань... Вмирають тисячі, чому не можу вмерти й я? Чим-же ріжнюся я від тих тисячів? Хіба-ж я не такий самий, як вони всі? А може... Хто зна, може не вмиру...

Скільки я вже не їв? Зараз. 31-го травня останній раз обідав, а сьогодні — сьогодні 2-го червня. Значить два дні з половиною. Ну, пустяки! Людина може прожити 12 днів без їжі. Впрочім, тямлю добре, як я був в 2-ій клясі, в наше місто приїхав був якийсь “комедіант”, що сидів в шклянній будці запечатаній і береженій поліцією і не їв 23 дні. Хто хотів побачити цього “самомученика”, той платив 20 сотиків і міг до несхочу любоватися його худим-запалим тілом. Правда, він пив мінеральну воду.

...Воду... Як-би зараз хоч маленький кухоль... В горлі так сухо, так дуже сухо... Як-

би вода, то просидів-би в цих кущах ще два дні... А сонце припікає і добирається навіть в мій “холодник”. Чого йому треба від мене?

Яка година?

Мій годинник показує 11-ту перед полуднем.

І знову думка про хліб. (Ох ти треклятуше черево!)

Ну, це-ж смішно! Кільканайцять кроків від мене живуть люде, які напевно не голодні і для мене найшовся-б в них шматок хліба. А я лежу між бурянами голодний...

Як-же це так? Доки-ж сидіти тут? Півтредня дня нічогісінько не їсти, навіть без води, це божевілля!... До чого доведе воно мене?

Ах тямлю, існує в медицині недуга, що зветься голодним тифом... Може й я захворію на него? Захворію і ніхто не буде знати... І ніхто не подасть ніякої помочі... Серед мук повільно конатиму, а потім вмуру... Ну, вмерти, це не страшно, але вмірати повільно, самото-му серед бурянів — не дуже приємно... До того, хто зна яка смерть буде? Може в гарячці палати буду, може з болів корчитимусь?... І ніхто не порятує, води не подасть... А люде так близько...

Привид вчорашного вечера стає перед моїми очима.

Ні, ні, ні! Краще забути про все, краще не думати. Чимбудь треба зайнятися. Тільки чим? Писати? Годі, не можу... А може й справді описати почування людини, що вяне з голоду? Були-би вірні і цікаві записки. “Записки поміраючого з голоду”. Або ні, цим я не

вбю думок про хліб. Записки будуть ще більше пригадувати незavidне становище.

Навіщо робити себе мучеником? Не треба трагедій. Без того багато їх...

... А як подумати, то кожна людина має свою трагедію і тяжко переживає її. Скільки на світі людей, стільки й душевних трагедій. Навіть ті, що живуть весь вік в достатках і вигодах, і ті мають свої трагедії, що мучать їх. А в тих сотень мільйонів дрібних чоловічків, що снуються по землі, як мурашки? Трагедії їхніх душ, це буденщина! Вони так тісно звязані з життям, що творять одно-нерозривне...

І родяться з тайників всесвіту, самі від себе.

Ось в мене був товариш. Тямлю добре, звався Базь, а прозивали його “парляментарем”. Гарний, чорнявий хлопчисько, не поганий товариш і з дому маючий. В нього була страшна трагедія, що не покидала його до смерти. Трагедія, яка стала буденщиною... Він любив тільки вагітних жінок. Раз в місяць (часами й два-три), находила на нього страшна хвиля: заспокоїти себе з вагітною жінкою, що вже найменше в 6 до 7 місяці. І страшні муки переживала ця бідна людина. Бувало кажу:

— Базю, спам’ятайся! Це-ж божевілля, ненормальність...

І він просив замкнути його в кімнаті, впивався до безтями, кусав до крові руки, плакав... Але потім таки вискакував крізь вікно і біг шукати забуття.

Нераз вистоював годинами в сінях жидівських заїздів, нераз побили його в робітничих

квартирах, де він стрався найти свою жертву. Бувало, що платив “факторам” всі гроші, які присилав батько на цілий місяць. Бувало, що по цілонічних пошукуваннях повертався над ранком блідий, мовчазний і цілий в гарячці. Але вечером біг знову шукати, доки не найшов.

Це звиродніння мучило його дуже. Він підпадав на здоровлю, сох, ходив до лікарів, з сльозами в очах просив помочі і — всетаки не помагало. Трагедія цієї людини довела її в 21-му році життя до краю. В травні 1915 року, по довгих-даремних пошукуваннях за вагітною жінкою, бідний Базь пішов на цвинтар, ляг в могилу і впакував собі в голову кулю...

...А скільки буває інших... Росчарування в чомубудь, важкі переживання, душевні тайни... Мільйони їх! І всі вони окутані болем, терпінням, невідомістю... Кожна людина має окреме своє царство терпінь, про які ніхто не знає. Ми усміхаємося один до одного, говоримо солодкі слова, але все це маски. Там в глибині — рани.

Та всі ці трагедії поодиноких людей, зливаються в одну-загальну-вселюдську ріку трагедій. Хто може описати трагедію тисяч-мільйонів поневолених, визискуваних? Трагедію того величезного колективу працюючих, що ціле життя не розгинають спини, працюють в поті чола і — не знають ніколи одного ясного, щасливого дня. Чи є лік на цю великанську, все-світню трагедію? Є?

О, так! Є! На вістрю меча!

...Та що я про трагедії? Хіба це, що я третій день нічогісінько не їм, трагедія? Я-ж не вміраю ще...

Про щось інше думати. Обовязково! Сонце ще високо, до вечера далеко... Може вечером щобудь продумаю, а покищо треба забути про горе, про трагедії.

Ось зараз... Життя. Один довгий день переживань. Так чудно! Чому саме таке має бути життя?! І чому ми такі безпомічні, безсильні? Жиємо і не знаємо що перед нами... Ге-ге!. Хитрий! Тоді не цікаво було-б жити...

Оглядаюся позад себе і бачу ціле минуле життя. Маленьке воно, дрібне, незначне... Але зараз, зараз... Як воно було?

Морщу чоло і пригадую. Чомусь гарно і легко стає на душі. Тільки далі, ще далі... За-черпнути спогади з найтемніших кутків... Так, так...

РОКАМИ НАЗАД .

Родився я і хто міг сказати, що то маленьке дитина закрутиться за 17 років в кривавому вирі? Нікому й на думку не прийшло, тимбільше мені.

А родився я в старій громадській хатині, що самотна стоїть над потоком серед великого зарінку біля церкви. Судилося побачити світ не так, як люде, бо в 7-ому місяці. І родився я ма-нюсінким, як ложка. Ніяких надій на моя життя не було. Батько й мати служили в той час в багатого попа Войнаровського, зоставляли мене маленького на теплій печі (щоб вигрівався) і самі йшли на роботу. А в полудне прибігала спрацьована мати тай була певна, що її “семак” вже холодний. Але я не з тих! Жив собі на печі, кусали мене мухи, я відганяв їх криком і мабуть думав про щось.

По тижневі понесли мене хрестити. Дивувався піп-москвофіл дивлячись на таку людину як ложка, але помазав і молився. (Я вже тоді був безбожником, бо в церкві кричав, аж всі міші лякалися.)

Так... Про все це розказувала пізніше мати. А потім... Пам'ятаю до сьогодні, неначе сон, один момент. Було мені не повних два роки. Тоді померла моя найстарша сестричка.

Тямлю, що в хаті було повно людей, що паламар Марко ходив з кадилицею та що мати дуже плакала, аж замкнули її в порожню кімнату... А більше вже нічо не тямлю...

В шестому році життя, записали мене в сільську школу. Вчила мене гарна вчителька Маруся. І любила за це, що я скоріше всіх вивчив читати і після різдва читав вже книжку і газету, як “старий”.

По двох роках сільської школи я опинився в місті. Малими ніжками чалапав кожного дня пів милі, щоб — “вчитися”. В той час з товаришом Климом Романюком ми задумали заложити “друкарню”. Він був майстер від вирізування в буковому дереві букв, а я все хотів “друкувати” газету. Але швидко це набридло нам і ми оба в 8 році життя стали загорілими радикалами. Січові пісні співали найбільше тоді, як голодні повертали зі школи...

В міській школі були інші діти, як в сільській. В перших лавках сиділи кучеряві-гарні хлопчики, діти панів. На передишці вони їли булки з медом або маслом, а я так жалісно дивився в той час на них. Булки з маслом я ще в своєму життю не їв і був-би напевно проміняв їх книжку за неї. Але...

А вчителі якось інакше поводитися з панськими дітьми. Не били їх прутом по руках, як нас, дітей села або робітників.

...А пригадую, як підчас великої демонстрації в місті, (мабуть за загальне, рівне, тайне і безпосереднє право голосування) я побачив в поході й мого батька. Який гордий був я

тоді! Хоч батько за це стратив ласку в попа і начальства...

В тих часах моєю мрією було дістати книжочку про “Покотиногошка”. Була це казка, яку розказувала зимовими вечерами мати. І батько найшов десь її. Була стара, без початку й кінця, але я був щасливий.

Тоді зачитувався у виданнях москвофільського “общества им. Мих. Качковского”. Потім в книжечках львівської “Просвіти”.

Як повертався зі школи, йшов пасти худобу. І на широкому пасовиську, над річкою Косачівкою, я, 8-літній хлопець вперше почав писати вірші. Теми брав з листів виселенців, що писали про свою біду з Америки й Канади, а батько прочитував в голос їх рідним. Перший мій вірш починався:

Ой не їдьте в Манітобу
В Манітобі зле,
Хто поїде, той припише,
Що біда 'го гне...

Тоді дуже хотів я мати деревляний обруч, як панські діти в місті, та котити його, бавитися... На жаль всі обручі з бочок розліталися, як я вдарив прутом. І впав я на щасливу думку: Взяв великий-залізний обруч від воза і по довгих муках дійшов до такої вправи, що орудував ним, як панські діти деревляним. Куди не йшов-би, все з обручем. Навіть гонив худобу і “їхав”. Бив здоровим дрючком, а обруч дзвонив, як дзвін на тривогу. Цього гомону лякала-ся худоба і скакала в чужі городи, а люде жалілися батькові на мене.

Зимовими вечерами я любив, як на дворі

лютувала заверюха, а в курній хаті весело паляхкотів вогонь. Я в голос читав книжку, а мати з радости плакала. І я не знав чого...

На моїх очах батько ходив мовчазний, пригноблений. На ярмарку продавали все корову, то коня. Мати ночами плакала і розказувала що — “довги догризають”...

А потім надходив передновок. Тяжко ставало. В Рівенки (імя Жидівки) купували кватрами муку, смашну-смашну...

В хату часто приходив “секвестратор”, що записував корову або кожух за незаплачений податок. Мати плакала, а я з усієї душі ненавидів того пана у високій шапці з золотим гузиком.

З'являвся й “ліцитатор”, що за довги хотів продавати хату... Батько з зажуреним обличчям бігав по селі зичити грошей і звичайно вичував коршмар Мошко.

Так минали дні молодости. Ми росли, і чимраз тяще було. Та батько все казав:

— “Тільки вчіться, щоб не були такими темними, як ми... Я Жидам воду носитиму, а в школу вас пішлю”...

Гай, гай! Давні літа і проминули так швидко! Мої дитячі роки — буйні, шумні і жваві. Скільки горя приносив я бідним батькам! Я-ж був найбільшим пустуном в селі!

В школі вчився неоднаково. Одного року був найкращим учнем, другого ледво перелазив з кляси в клясу. Шкільна наука з скучною математикою і з мертвою латиною, видавалася мені чимсь видуманим, щоб вмисно мучити дітей. І нерозумно важко зітхаючи думав:

— “Хто видумав ту ненависну школу?”

За це цілими днями й ночами я читав книжки. Читав без розбору і виходила “капуста з горохом” або як кажуть на Покуття: саламаха. Шкільна примусова наука була для мене тяжким хрестом, який я мусів нести.

А батько був добрий. Возив мене на кожну виставу, як в Коломию приїздив мандрівний укаїнський театр, цирк або кіно. І на другий день я все бачене описував в драматичній формі. За театр пішов-би був на край світа. Не дивниця, що в рідному, тоді темному як ніч, селі, я — “показав першу комедію”, себ-то влаштував виставу.

Смішно й сьогодні, як згадаю.

В один літній день, як батька й матері не було дома, я зібрав хлопців, понаписував оголошення і післав розклеювати. В оголошенню нашкрябаному моєю дитячою рукою, я заповідав, що вечером на подвір'ю мого батька, відбудеться безплатна театральна вистава. Окрім цього, хлопці пішли групами у всі кінці села. Вже вечеріло і люде по цілоденній праці вечеряли. Нараз стук у вікно:

— Гей там, слухайте!

— А що?

— Йдіть зараз до Б., там будуть без грошей показувати “комедію”.

— А дітей брати можна?

— Всіх беріть, нікого не лишайте, бо шкода... — твердили “агітатори”.

Тямлю, як сьогодні, що на нашому подвір'ю в тихий і ясний літний вечір закишіло від народу. Прийшли всі: і молоді й старі і діти. А я

закрутився, як опарений. Ніякої “комедії” не було приготовано. Але треба було рятувати положення. Я поспішно зібрав декількох розумніших хлопців, (часто навіть на 10 років старших за мене), переказав їм зміст одної драми, яку сам бачив в театрі і навчив, що мають робити. Потім приступив до “характеризації”. Хлопцеві, що мав виконувати роллю старого діда, замість бороди — причепив білу хустку, іншим попривязував замість вусів — волоски з молодой кукурузи.

А численна публіка нетерпеливилась. Кричали і плакали діти, щось голосно вигукували чоловіки. Та з прикрої ситуації вирятував мене відомий сільський п'яниця Ш. Він не міг так довго ждати на “виставу” і почав битися здоровим дрючком. “Публіка” розбіглася.

На це все повернулися з поля батько й мати. І як побачили на подвір'ю таку силу людей, захвилювалися, бо думали, що якесь нещастя. Мати навіть розплакалася наперед. А я з сорому шмигнув через пліт і заховався — в буряках.

Тоді було мені 9 років. Ще недавно, як я вже виріс, згадували мені часто старі люде цю подію і сміючись питали:

— Пам'ятаєте, як ви такий малий ще, а обдурили ціле село?...

А я й не думав обманювати. Хіба-ж я знав, що село повірить в мої оголошення?

В тих часах написав я драматичні картини з діточого життя п. н. “Війт” і хотів післати на літературний конкурс Укр. Педагогічного Товариства у Львові, але на пошті не доставало ме-

ні на марку 2 сотики і — не післав. За це в неділю виставив “драму” на толічці, для дітей.

А ось зараз... Цікаво пригадати. Коли почув я перші слова про війну і революцію?

Було якесь свято. Заходило сонце. Мати сиділа на призьбі і розчісувала мою голову. А сонце так криваво заходило, аж страшно.

— Війна буде — сказала мати. — Вчора бачили люде на небі вогняний хрест...

— А що таке війна? — питав я.

— Війна, сину, це щось страшне. Кулі так густо літають, що переорюють землю, як плугом... По людях і селах не застається й сліду...

І я дрожав з переляку, та міцно тиснув русяву голівку до матері. Страшне марево війни стояло перед очима...

— А революція — (пояснювала мати, яка хоч була неграмотна, але багато дечого чула підчас своєї служби на попівстві) — це ще гірше. Тоді бунтуються люде і йдуть хата від хати та забирають з собою кожного. Хто не хоче йти, того вбивають...

— А куди-ж йти? — питав я злякано.

— Битися з другими... — відповідала мати.

А потім розказувала про різних людей, які бувають на світі. Найстрашніші люде, це “анархісти”, бо вони вбили цесареву Єлисавету... Вбили затроєним ножом, як вона купалася... А гріх, великий гріх! Вона була така гарна і добра. В церквах цілий тиждень дзвонили по ній, а — “ласкавий найясніший пан цесар” дарував життя вбійцеві...

...Так... Все це давно було. Все в тумані, далеко, безповоротно...

А ще тямлю, як я заложив був “товариство”. В саду зібрав до 40 ровесників. Була і “оркестра”. Один грав на сопілці, другий з усієї сили тарабанів в старий, бляшаний горнець, двох “грало” на губах. Потім в поході вийшли на вулицю, з паперовим-червоним прапором. А на городі звичайно ділилися на дві групи — козаків і татар — і немилосердно-безпощадно билися грудю. З “битви” повертали заплакані “ранені”, з розбитими носами і головами. Були й “татари”, були й “козаки”.

А одного літа я утік з дому. Набридла школа. Жив з пастухами, що пасли панську худобу. Батько з мамою і усіми сусідами робили цілі облави, але я все щасливо втікав. Аж одного дня таки зловили. В нагороду одержав я від мами добру “порцію” березової каші...

Потім гімназія. Я зустрівся з Атаманюком Василем. І він і я писали вірші і це тісно з’єднало нашу дружбу. Як 12-літні хлопці, під вражінням театральних вистав, написали в спілці “драму”: “Козацька пімста”, яка ніколи не побачила світа. Десь загубилася.

А одного літа дали виставу на квартирі нашого товариша по клясі Француза Василя. Сцена була на постелі, убіральня на печі. Вже повна хата була публики — малих гімназистиків, а в нас не було ще написаної “драми”. На печі тиснулося 12-ять замурзаних сажею “артистів”, а я і Атаманюк швидко писали “драму”. Він одну дію, а я другу. Вистава випала прекрасна. Публика була задоволена, постіль від танців “опришків” завалена, а в театральній касі 12 сотиків.

А потім з Василем видавали таємно “газети” (писані рукою). Спершу “Луч”, потім “Radius”, “Жарт” і “Гумор”. Одного разу господар кляси Рибчук, великий чудака, переловив в мене весь “наклад” і я вилетів за двері...

— “Ти пане брате що? Хочеш мене в газети пустити? З мене старого дурня робиш?”

А на півріччю довелося батькові продавати одну телицю і заплатити в гімназії 40 корон за “доганне поведіння” сина... — “Бо він в політику бавиться”...

І в другій клясі гімназії в мене трапився сумний випадок. Перед різдвом декілька днів не пішов в школу, бо приготував костюми для коляди. А хотів колядувати оригінально, беручи за основу старий український вертеп. Хлопці передягаються за янголів, Ірода, трьох царів і пастухів, заходять в кожну хату і наче на сцені виголошують вивчені речення та колядують. Опісля з сіней викликають передягненого за Жида хлопця, який танцює, співає і приказує, та найбільше смішить домашніх і лякає дітей. (Я все був “Жидом”).

Коляда пройшла знаменито. Але по різдві я згадав за школу і стало моторошно на душі. Перед святами не був декілька днів в школі і тепер чимбудь треба оправдати відсутність. Вчитель любив мене і довіряв більше, чим другим і в мене не було відваги сказати йому неправду. Бився з думками цілий день і над вечір рішив утікати з дому до — Америки. Тихцем взяв кусок хліба, пару білизни і кілька книжок, тай подався на залізницю. Але по дорозі прийшов до переконання, що в ніяку Америку я не поїду,

бо всіх грошей, заколядованих на різдво, в мене 2 корони.

На залізниці не знав куди брати білет. Але стояв потяг до Черновець, так я з ошадности рішив їхати в Снятин. (Коштувало тільки 1 корона 20 сотиків і мені залишилося ще 80 сотиків).

Поїхав. З малому серці була тривога, в очах сльози, а на дворі морозна заметіль... З острахом тулювся в кутку вагона і думав про батька, маму, братів, сестричку...

А потяг стукав, вистукував, як-би говорив:

— В світ за очі... В світ за очі... Утікай... Утікай... На заробітки... На заробітки... Боїшся... Боїшся...

Шипів як гадюка і я ще більше плакав. Але згодом привик, заспокоївся. Почав мріяти. Ось я заробляю грошей, виїду в Німеччину, буду копати в шахтах вугіль, ходитиму замурзаний з роботи і буду їсти ковбасу. Потім накуплю подарунків і пішлю у великій скрині до дому. Мамі гарну хустку в квітках, батькові чоботи, братам книжки і забавки, а сестричці — таку ляльку, що кліпатиме очима, як жива... І над всім цим напишу: “Від вашого блудного сина і брата”.

Цими мріями я так захопився, що навіть обурився, як кондуктор викинув мене з вагону. І я опинився відразу на маленькій станції, серед ночі і хуртовини. Станція: “Снятин—Залуче”. Хотів зайти в ждальню переночувати, але двері були замкнені. І я в голос расплакався... Але ніхто не чув мого плачу. А сльози коти-

лися і замерзали на обшивці тонкого плащика...

В кінці розпитався про дорогу в місто і боязко оглядаючись пішов. Дорога тяжка, засипана сніговими горами, ще й хуртовина просто в очі. Пять верств, пять годин. Нарешті перед ратушем. Ясне-газове світло прогнало мій переляк. Було по півночі і я мусів думати про нічліг. Якийсь прохожий справив до нічного шинку, біля якого довгим рядом стояли повозки. В шинку, повному диму, горільчаної задухи і крику п'яних, задріпана і заялозена хозяйка рішуче відмовилася прийняти на нічліг. Я вийшов на двір і знову покотилися горохові сльози. Тут-же й замерзали. Пригадалася тепла хата, добрий батько, мати...

В заїздному домі зажадали 2 корони, а в мене всего 80 сотиків. Пішов опять на холодну вулицю. В одному домі, що купався в світлі, побачив через вікно крайчик ялинки в золоті і сріблї. А відти — згуки фортеп'яну. Гучні, веселі... А я стояв опертий на ліхтар і задивлений в вікно перестав плакати та думати про нічліг. Як тепло мабуть в кухні цього будинку і там певно ніхто не спить!

Надійшов скулений чоловік, пристанув, заглянув в очі.

— Чого хлопчику стоїш?

— Приїхав шукати служби і немаю нічлігу...

— Йди просто аж до "Народньої Торговлі", а там в долину ліворуч і зайди в першу хату на право. Там стара Жидівка, переночуєш в неї...

Побіг стрілою пустими переулками. Постукав в двері.

— "Герайн!"

Почулося з хати і я несміливо увійшов.

— Що скажеш хлопче? — спитала стара жінка приглядаючись мені.

— Казали, що в вас можна переночувати...

— А хто ти такий будеш? (І прижмурила недовірливо очі.)

— Шукаю служби... — тихо кажу і хилю голову.

— Ну, ну, сідай...

Я несміливо сів на лавці і розглянувся по кімнаті. На стінах блестів мороз, хоч в малій печі палахкотіло полум'я. В кутку дерев'яне ліжко, на ньому троє дітей. Під малим віконцем скриня, що була разом й столом.

Розбалакалися. Жінка по візнику, жалілася на безконечну біду. Я-ж розказував видуману "правду": "Батько мій швець, мати померла. Був в гімназії, але зараз примушений покинути школу, бо немає за що удержувати і мене і молодшого брата. І я пішов шукати служби, щоби за заслужені гроші помагати братові..."

Жінка жаліла мене, навіть розплакалася і дала їсти бобу з смаженими кишками. Потім обіцяла ще завтра ранком найти для мене службу. Постелила старі мішки на скриню, взяла за нічліг 40 сотиків і я дяг.

Довго-довго не міг заснути. Перед очима стояла рідна хата, батьки... Яку велику прикрість зробив я їм знову! І завіщо?

Дуже рано пішла жінка шукати мені служби. А я вийшов на двір, помився снігом і почувуючи себе чужим між чужими, мимоволі прошептав:

“Господи, дай щастя матері й батькові, а мені допоможи найти добру роботу і зрозумій та прости мені гріх оцей... Як зароблю грошей, куплю якийсь подарунок тобі господи... (А чортяка шепче в душі: тільки не дорогий!) Але не дай пропасти мені боже...”

Так молився я і сам не вірив в цю молитву. Та моляться всі люде, чому-ж не помолитися й мені? Ану-ж може справді є бог і захоче допомогти? А як нема, то годі. Нема...

За дві години прибігла жінка. Очі радісно сміялися.

— Маю для тебе добру службу — кричала ще з порога. — Будеш паничиком. Робота легка... Помієш підлоги, вичистиш чоботи, побіжиш купити дещо... А честь будеш мати, а гроші!...

І жінка хитала головою та прицмокувала язиком.

— В кого-ж воно? — спитав я і задрожав з радости.

— В шандарів...

По мені пробігла холодна дрож.

— В шандарів? Ні, ні, ні! Я не хочу... За ніщо в світі не піду...

Вона пробувала вмовляти мене, але даремно. Як-же я міг йти до жандармів, як я утік з дому? Може будуть шукати, може вони відразу пізнають?... Може... Та ні! Нехай й золоті гори, а не піду.

Побігла жінка вдруге, а я терпеливо ждав. Близько полудня повернулася і сказала, що є служба, але вже біля господарства. Я погодився і ми пішли.

В гарній-багатій хаті зустрів мене високий чоловік, з шпаковатим волоссям і грубим голосом. Досвідченим оком оглянув мене від стіп до голови, дещо розпитав і сказав:

— Що-ж? Побачимо. Залишися на 14 днів. Не подобається тобі, підеш далі... А зараз сідай, обідай і гайда до роботи.

Жінка одержала заплату за “факторство” і вийшла.

По доброму обіді привели мене до молоділки. Торохкіт машини, сміхи дівчат, накликування робітників, курява порохів, солома, полова... Все це вдарило мене в голову. Чомусь видавалося, що я такий малесенький, що сміло міг-би пролізти через молоділку і не зачіпити ані одного зубця в ній.

Дали відгортати соломі. Робота легка, але для тих, що вміють. Небаром за мною залунав голосний регіт. Я оглянувся і сором запік вогнем обиччя. Група робітників й робітниць з моїм новим господарем сміялися з моєї невмілої роботи. Ах як соромно! Мало не росплакався.

Не було ради, і мене взяли від машини поганяти коні. (Гарний наймит!)

І так кілька днів.

Ніколи не забуду, як страшно погано почував я себе під час обіду. За довгими столами сиділи робітники й робітниці і жартували — обідали. Всі веселі, жваві, знайомі між собою. А я, скулений, як великий грішник, сидів на крайчику стола і ждав, коли закінчатся ці мукки. Ніхто не звертав на мене уваги, ніхто не говорив, навіть не завважував мене. І може че-

рез це найбільше боліло мале серце утікача.

В мого господаря було 12 коров і пара здорових коней. Їх боявся я, як вогню, тому господар ходив сам біля них, а для мене залишив корови, телята, свині.

А спав я в стайні, над свиньми. (Постіль спеціально для наймита, під стелею, щоб тепло.)

Було в цього багатія двоє дітей: дочка, старша два роки за мене і 8-літній хлопець. Вони знали, що я бувший гімназистик, тому мабуть й любили мене. Хлопчик крав в хаті хліб і сало, та виносив мені, а дочка, гарна-струнка дівчина, тихцем викрадалася з хати і, як не бачили батьки, виривала з моїх закістених рук сокиру та рубала за мене дрова. А як я з боязни перед її батьком просив не робити цього, вона переставала рубати, зверталася до мене своїм здоровим-рожевим личком, гладила теплою рукою по моему обличчі і задихуючись ласкаво казала:

— Ех дурнику ти мій, дурнику! Гарний ти і бідний... Жаль мені тебе...

І знову спішно, завзято рубала букові поліна.

А я стояв і не розумів її. Але щось гарне, прекрасне леліяло мою молоду-бідну душу. Ніжне і тепле слово гарної дочки мого господаря було для мене в холодній дривітні правдивим щастям, казкою. Я добрими очима дивився на її жваву, гнучку постать і забував про все. А як вона, ціла червона і задихана кидала сокиру, поправляла чорне вугільне волосся і казала:

— Ну, тепер поноси в хату хлопчику і —

мовчи, — а сама утікала, на мене находив безмежний сум. Я почував себе таким страшно самотнім і бідним! Плакати хотілося...

Якось вечером, як я в кутку вечеряв під стіною, дівчина, що була ученицею шестої класи, жалілася батькові, що вона не вміє написати української задачі. Батько, (укінчений гімназист старої школи), перечитав тему, подумав, здвигнув плечима і не сказав нічого. Тоді нестерпимим голосом озвався я.

— Я вам напишу...

Всі оглянулися. В очах хозяйки блиснув вогник іронії, батько теж скривився, а дівчина зас'яла з радости.

— Напиши!

Я перечитав тему:

“Шевченко і характеристика його творів”.

Батьки здивовано здвигнули плечима, дівчина сіла край стола задивлена в мене, а я — маловартісний-покірний наймит цілої родини, взявся за роботу. В той вечір я вперше глибоко до найтемніших нетрів душі відчув геніальну творчість Шевченка. Дрожащою рукою перелистовував “Кобзаря” і бачив себе то скуленим Яремою, то вільним козаком на вороному коні. Було далеко по півночі. З другої кімнати досить сердито накликавав господар йти спати. А мені чомусь причувалося:

Герш ту хамів сину!

Подай патинки господини...

Дівчина не спала. Сиділа край стола і ждала. А як я віддав їй готову працю, то побачив в її добрих очах сльози. Без слова, бистро, схватила вона мою потріскану на морозі руку і

наклонившись — міцно поцілувала.

Я вибіг з хати і ще довго-довго втирав мішком заплакані очі на високій постелі над свиньми. Тоскно було, тяжко, і — люблю.

А за два дні дівчина хвалилася, що її задача найкраща з усіх.

Найбільшою мукою для мене було напувати худобу. Криниця була далеко, в долині і я мусів носити воду під гору, крутою стежкою. Руки примерзали до відер, сили опускали.

Приходила неділя і я лягав в стайні на свою лежанку та читав книжки привезені з собою.

Але не видержав і написав до дому листівку. Просив не шукати мене і забути про “блудного сина”...

А за два дні в стайню увійшла дівчина і привела мого батька. Я розплакався.

Того-ж дня пізнім вечером, я сидів в рідній хаті і розказував матері про мандрівку. Не біла, не сварила, а навчала бути іншим.

Але два тижні наймитування навчили мене шанувати і високо цінити працю.

В сім років пізніше, як я був вже по матурі, випадково зустрів в потягу колишню дівчину мого господаря з Снятина. Була вже матір'ю двох дітей. Чоловік вчителював. І зустріч наша була весела та радісна. Згадували минуле і сміялися, як діти...

Так... А потім Львів. Вчився приватно. Пробивався крізь життя до — життя і не знав, що чим далі вперед, тим більші муки. Бо діти такі веселі й безжурні тільки тому, що не свідомі всієї людської кривди.

Вів широку переписку на міжнародній-еспе-

рантській мові з есперантистами цілого світа. Пропагував в Китаю, Японії, Австралії і Африці — Україну.

Працював в робітничому товаристві, що було в двох кімнатах найбруднішої з найбрудніших вуличок Львова. Кожної неділі влаштовував театральні вистави. Публіка — робітники, робітниці, ремісники, слуги. Раз купило мені товариство одяг, щоб не ходив такий обірваний. (Розлазилося все по довголітній-непереривній службі.)

А ось... Ну так. Тямлю добре. Була в цій організація гарна дівчина, років три старша за мене. Мала тихі-сині очі, соромливе обличчя і ліниву-ясну косу. Не голова, а шовкова пше-ниця. Служила в якихсь там панів. Моє мріє було поцілувати її. (Перший в житті поцілунок, ви розумієте?).

По довгих роздумуваннях я вирішив написати драму і роздати ролі так, щоб ясноволоса дівчина грала головну роль, а я — її партнера. (Розуміється в “драмі” було зазначено що ми маємо 25 разів поцілуватися.)

— От і поцілую на сцені, при всіх — думав я і жив надією. (На пробах ми пропускали ці місця, як і водиться в аматорських гуртках.)

Прийшла вистава. Моя “драма” в 3-ох діях “Панич” пройшла з великим успіхом, але... але я все-таки не поцілував ясноволосу дівчину. Не було сміливості... (За це поцілував інший аматор, який зовсім не мав написаного цього в ролі.)

Ходив в той час на зібрання таємної соціалістичної організації молоді ім. Драгоманова, ду-

шею якої був т. Данилович Василь. (Помер в У.С.С. підчас імперіялістичної війни 1914 на Угорській Україні.)

А кінчився шкільний рік і я повертав на рідне Покуття. Кипіла праця. Два місяці, як-би багатом тріснув й не оглянешся, як минуть. Освітню роботу вели ми головню серед молоді, що вся належала до радикальної партії. Скільки ночей не спали, скільки разів зустрічали схід сонця на греблі, повертаючи з “Січі”?! Я, чудові товариші Іван Ткачук, Степан і Федь Мельничуки, мій брат Йвась, Осадчук... І сила була невичерпана, велика...

В будні ходив на роботу. На залізницю, на “мулярку”. Носив цеглу при будуванню нових будинків в Коломиї, або возив череп в фабрики Рамлера і Віммера. Спершу робітники глузували, посмішкувалися, але потім знайомилися і ставали добрими товаришами. Всі вони були несвідомі, неорганізовані і радо слухали моїх оповідань про поліпшення своєї долі через міцні класові організації.

З роботи повертав стомлений, безсильний, замурзаний вугіллям або порохом. Але чомусь тоді була в мене така могутня бадьорість і сила! Тарно було і більшого щастя я не хотів...

А тихого літнього вечера сідав на призьбу і вслухувався в поезію села. Вертали з двора дівчата, косарі клепали коси, рицала худоба, лунали останні крики дітей... А село окутувалося димом, пахло юшкою з молоді картоплі і пригореною запрашкою...

Потім все змовкало. Над селом повисала ти-

ха і тепла ніч. Десь під лісом гукнув Степан Шевчук перекирвляючись панському сторожеві:

С о п - с - о - о - п ... б а у - у - у х !

І луна котилася аж туди, де дзеленькотіла дівоча пісня і де сумувала делинка*)...

Тихий, літній вечір... Ось такий, як зараз. Зайшло сонце, заховалося за Чорногорою, задрімало село по цілоденній праці. А в лузі затужила парубоцька сопілка.

Лежу в цих бурянах і жду якогось спасіння, а там, на рідному-бідному Покутті царює краса і велич природи. Так само, як й тут, над селами й полями Київщини. І тут косарі клепають коси, ричить худоба, співають дівчата, тільки — не чути сопілки...

Там десь в рідному селі повернула мати з роботи і сумує, згадує синів, що пішли світами, що загубилися у великій борні...

Але я повернуся. О! Я певен цього...

Оце-ж і є революція! Жиєш, падеш, гинеш. Смієшся, плачеш і здиhaєш з голоду. Але революція женеться. Як бистрі коні молоді. А люде гинуть і родяться нові. Родяться в хатах, стодолах, вагонах, лісах, на підводах і під підводами. (Скрізь!) Родяться не знаючи коли і відки. А революція женеться. І кленуть її й благословлять. Хочуть побачити й не можуть, бо скрізь біда тай смерть. Але революція є! Ота біда і смерть — це вона. Нічого не родиться без болів. Благословіть її Велику! Покло-

*) Делинка, сопілка скручена з молоді лозини.

няйтеся біді і смерті, бо вони початок Нового!
Не хочете?

а кулю в лоба глотаю!

(Так сказав поет з поетів революції Павло
Тичина.)

От згадав Тичину. (Люблю його. Не лю-
дина, а музика).

Гукнем-же в світ про наші болі!
Щоб од планет й до зорі —
Почули скрізь пролетарі
За що ми бемся тут у полі!

А революція женеться, як дикі коні. Не
здержати й танками, тому й Європа дрожить.

І поженеться вона аж на Поділля, Покуття й
Підгірря та закосичить зелені Карпати черво-
ним рантухом. І я буду там (тут не здохну) і...

Вийде старенький батько, вийде з висохли-
ми очима матір і будуть вітати, а я крикну:

Не я прийшов а Революція!
Ось бачите, Карпати горять, а
в Прут кинули Віммера і Рам-
лера! Куди радість нашу подіти!

І з'єднаються тоді панські лани з вузкими
загонами, а найбідніший з найбідніших Боло-
тенників Іван буде громадським комісарем....
Ex!!!...

Але там ще брати і сестричка... (Рідні.) Ви-
росли вже в панській неволі...

Матуся... Не люблю я плачу... Буде плака-
ти, цілувати, молитиме зостатися... Що-ж? На
це вона й мати, болить серце за рідною дити-
ною... Але я не люблю сліз. А може... може не-
має вже її. І батька теж? Куди-ж пішли дріб-
ні діти? Діти?...

...Роскис я, аж соромно. Згадав рідню і чорт
зна що видумую!....

..Ось так... Так...

...Загремлять червоні гармати над Збручем,
а відгомін покотиться в синяву Карпат. І роз-
будить всіх і наскочить на всіх. Питатимуть:

— Хто прийшов?

А вітер кине:

— Революція!!

І заверещать розкуті:

— Воля! В друге Христос воскрес!

І загремить Революція і буде радісно, вільно.
Залізними лавами посунуть лави і я в них. Я
— один з мільйонів безіменних, про яких дума-
ють мільйони бідних і яких проклинають мільйони
багатих...

Але зараз — рідна земля... Що-ж? Земля,
як земля, скрізь однакова. Та народ, народ не-
щасний! Народ мій раб... Переляканий, заби-
тий, вимучений... Похилив голову і міркує, а
сини тисячами мруть в Познанщині.

(Батьки-чорнороби! Дякуйте за це тим, для
яких останню корівчину продавали, щоб “вивчи-
ти сина на пана”.)

...Що за дивний настрій охопив мене?

— “Буряновий настрій” — думаю. Але ні!
Хіба-ж я винуватий, що не люблю бути рабом?
Хто кине каменем на мене за це, що шукаю по-
рятку для бідних мільйонів в Революції, а не в
Пілсудського? Але я з легким серцем розче-
реплю голови тим, що більше дорожили золоти-
ми тризубцями і бабами на штабних повозках,
як волею 4-ох мільйонів поневолених батьків і
життям 50 тисяч стрільців.

І нехай найтемніший лемко скаже, хто з нас зрадник народу???

Це не большевизм, це людська чесність! Не вірите? Подождіть, за 2—3 роки почуєте покаянні промови тих, що місяць тому назад були безсоромними зрадниками-Ефіяльтами...

ТРІВОЖНІ ГУДКИ.

На дворі справді вечір. (Згадувати все — прекрасний лік на дійсність.)

Яка година? Ніяк не розберу в цих присмерках. Навіть мої здорові очі безсильні. Мабуть близько дев'ятої....

...Але їсти, їсти щонебудь. (Ох і прокляту ще-ж черево!) Півтретя дня ані краплинки води. Півтретя дня! Як-би так...

...Ов! А це що знову? Щоб я луснув, як не кажу правду. Та-ж не глухий я...

Зі станції доносяться гудки паротягу. Виразно чую. А чиї вони? От це й штука! Наші, чи ворожі?

А ось знову далекий грохот гармат. (Починається.) Гей-би грім в Чорногорі... Хто-ж стріляє і де?

Прошиває тіло дрож, не то радісна, не то — злякана.

І знову гудки паротягів і знову дуднить земля....

— Гу-гу-гу-у-у... Гу-гу-гу-у-у...

Як-би кликали мене. І хочеться крикнути:

— Тут, тут, тут! Тут, тут, тут!....

Але кому кричати? Як-би я знав певно...

І ще несподіванка: торохкіт обозу на шляху. А чій-же той обоз?

Що за чорт! Може все це причувається мені? Може маячу в гарячці? Може початки голодного тифу?

І знову, знову... Але-ж ні! Виразно чую. Десь далеко грохот гармат, (чи на сході, чи заході — не розберу), на станції вигукують паротяги, а по шляху тарахкотять обози...

Міцно щипаю себе за обличчя. Заболіло, значить не сон....

Радість пробігає по всьому тілі, по жилах. (Як електрика по дротах.) Свої! Може свої...

Ні! Довше сидіти тут не можна! Що-ж це я, заляканий заяць, чи безрадне курча, що боїться шуліки і заховалося в буряни? Тьфу! І як міг я просидіти тут два дні? Соромно, ах як соромно! (Ніколи нікому не розказуватиму про це.)

З трудом сідаю і починаю одягатися. А думки бушують в голові і борються з собою. (Певні з непевними.)

— А може я наскочу на панів і відразу попаду в руки? Навіщо-ж тоді дводневні терпіння в бурянах? Щоб третього дня віддати себе в руки?

Ні, ні! Обережність ніколи не пошкодить. Посиджу тут до півночі, а потім тихенько підкрадуся лугами до шляху. (Дорогу знаю добре.) Там певно пізнаю по мові, а не пізнаю, тоді...

Скучні години минають довго, довго. А я мрію про товаришів (вони певні, що я не живу, аж тут — гульк! і прийду), про шматок хліба, чорного, сухого, все одно. (Революція!) Яка розкіш! Шматок хліба і тепла вода! Ну, не

можна-ж зразу їсти борщ та м'ясо. Можна розхорітися... Теплої води, без цукру, а як можна, кухоль молока... Ех! Проклятуще череве! Про молоко ворчить, а не знає, чи денебудь не розпорять його французькими банетами... (Буває й так! Революція!)

І за цими думками роблюся ще більше неспокійним. Голод стискає все тіло і цілий трясуся з нетерплячки.

— Все одно! Наші — не наші, зайду в першу хату, (тільки не в багацьку!), розкажу про все і попрошу їсти... Довше не можна...

Заспівали перші півні.

(Серце забилося трівожно.)

— В дорогу! — шепчу і обережно вилажу з кушів. Гей і краса-ж! Срібне сяйво місяця, аж сліпить, аж млосно... І хати срібні, і кущі, і трави, і жита... А теплий вітер-пустунець пеститься й біля мене, (видко не знає, що я три дні не їв). Скрізь мертвецька тиша. А мені бушує в голові:

Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів...

О так! Хто зна чи не ходив сюди й наш Шевченко? А залізний організатор української голоти Хмельницький ось тут недалеко бив польську шляхту під Корсунем. І козацький полковник Кривоніс наскакував з своїх непобідимим полком. І цей самий місяць присвічував їм... Ну так... Було колись...

На шляху все ще тарахкотять підводи, а в селі лають собаки. (Мабуть на підводи.)

Випростовую зболіле від лежання тіло і вдихую повітря. До зомління солодко.

Дивлюся на годинник. Перша по півночі.
Пішов.

Спершу житом в долину, потім багнами й травами в луг. Перекрадаюся попід чорні вільхи, пристаю, оглядаюся, надслухую. Причувається, що хтось йде позаді, хтось шепоче. Міцно стискаю одинокую “зброю” — малий ніжик і жду. Але це причулося. Ховаюся в тіні вільх від місяця і зближаюся до шляху...

Нараз — таки йде хтось. Чую виразно людські голоси і кроки. Збочую з стежки, присідаю за кущами і вибалушую очі, аж болять. За хвилину справді перейшло двоє високих людей, з рушницями на плечах, побренькуючи острогами. (Без сумніву кавалеристи.) І як навмисне, хоч-би слово забалакали між собою. А й по одінню не пізнав. Йшли в тіні дерев, до шляху.

— Хто вони такі? — мучуся думками. — Червоні чи білі?

Але годі сидіти довше. Обережно, як кіт, посуваюся далі. До шляху ще з 500 кроків. Ось цими місцями я утікав від полону і задирав голову на легіонера. Коли це було? Вчора, передвчора? Все одно недавно, а видається роки минули.

Здержую віддих і надслухую. Серед туркото обозів, чую:

— Єдзь там до заводу!

— Поляки! — шепчу і задумуюся. — Гм... Біда. Так не може бути. (А є!) Куди я тепер піду? А може мені причулося? Може він кричав:

— Їдь там до заводу!

Ріжниця маленька, але — непевна. “Єдзь” і “їдь” все одно і не все одно. Попаду на “їдь”, тоді “урра!”, а попаду на “єдзь” — самі знаєте. (Пропав чоловік ні за цапову душу.)

Ні! Треба переконатися. Не можна-ж повертатися назад...

Йду далі. Завертаю з стежки і подаюся не до шляху, а до перших хат. Перехожу через кладку на потоці і зігнений, глибоким рівчаком посуваюся “на чотирьох” в бік найближчої хати.

Думаю:

— На подвіррі мабуть будуть підводи, почую голоси, мову, хоч-би нашу рідну, християнську лайку на небесну канцелярію, всіх ангелів, архангелів і т. д. Це вистарчає. Або почую “псямаць”, “пшепрашам”, “прошем пана” і “с... сине”, — і це теж вистарчає...

Лізу далі. В тім — неначе хтось за мною. Надслухую, але не показую голови з рова. Жду. (Ножик в руці тисну-тисну.)

По легкому ході пізнаю, що не людина. Певно собака. Задер голову, жду. Нюхає щось. Вже близько. Глип! Здоровенна лисиця. Натягає морду, форкотить, нюхає.

Хоч не боюся її, але моторошно. Форкнув я придавлено і вона відскочила. Але за хвилину знову лізе. (От цікава! Я-ж не курка, бачить треклята!)

З три рази форкаю і три рази відскакує та вперто повертається лисиця. Думаю, як позбутися її? Але навіщо в селі собаки? Добрий нюх в лисиці, та і в них не поганий. Зачули в найближчому подвіррі і залаляли, закричали, тай до лисиці. Тільки гомін понісся. Погналися

кудись в луги. (Вирятували мене від напасти. Не даром люблю собак.)

Підсунувся під найблищу хату. Слухаю.

Ані телень. Форкають в повітці коні, дихають важко, а з людей ні сліду.... Погано. Сиджу, сиджу аж обридло. Ні сюди, ні туди. Аж чую, плаче хтось тихо. Насторожую вуха, (а ніч теж чуйна-тиха), і намагаюся пізнати, чи дійсно плаче хтось. Але дійсно. Ось крізь плач слова:

— Та щоб вас на штики взяли...

Слухаю.

— І Христа расп'яли, кров пили...

Жіночий голос під хатою.

— І дня не побачиш і ночі не побачиш...

Думаю собі:

— Хто?

А голос:

— Та щоб ви не повернулися, та щоб вмірали так легко, як я живу...

Думаю:

— Хто?

Висуваю тихо голову і бачу:

Під хатою, на призьбі жінка чи дівчина. На голові біла хустка, (від місяця все біле), сама скулена, обличчя в долонях. Плаче і стогне. Жду, щоби підняла голову. Жду довго-довго, аж обридло. Тоді вилажу цілий і спокійно сідаю на другому кінці призьби.

А жінка:

— Та щоб ви світа не бачили, як я не побачу його...

А я вже голосно з призьби:

— Хто?

Жінка раптово підняла голову, глянула в мій бік і перехрестилася:

— Свят, свят, свят...

Я засміявся.

— Кого тітко так проклинаєте?

Вона:

— Свят, свят, свят...

І хреститься, як від нечистого.

А я піднімаюся і хочу підійти. Але жінка схоплюється і біжить до дверей.

Швидко прошу:

— Тітко, тітко! Яке військо в селі?

Вона біля дверей (а місяць розкрив обличчя бабусі):

— Поляки сину... Свят, свят, свят...

Кажу:

— Чогож ви хреститеся, я-ж не чорт?...

Вона крізь плач:

— Вбили Поляки...

— Кого?

— Поляки, сина... Одинака...

— А яке зараз військо в селі? Тітко!

Жінка спішно ховається в хату.

— Утікай, Поляки... вбили...

І заховалася.

Я постояв не розуміючи нічого і — як майнув в долину до потоку, аж закурилося. І причувалося:

— Свят, свят, свят... Поляки....

Присів над потоком, думаю: І що за анахтемська віра сто рази сто чортів! Хоч скакай в воду — не розберу. Чи жінка перелякалася мене і говорила, не розуміючи сама що, чи може справді в селі Поляки?...

А шлях затиш, ні душі, ні гомону. Тільки місяць походжає по небозводі і як п'яний клониться в бік. Змучився за ніч, спати збирається...

Нахиляюся над потоком, зачерпую рукою воду. Проглотав кілька капель, а голова закрутилася, мало не впав.

Посидів, подумав, (власне нічого не думав), і похилений поплівся назад лугами в старе місце, між буряни і кущі. Шуміли вільхи, шуміло жито, вже й цвірінькали десь ранні птахи, а мені причувалося:

— Свят, свят, свят... Поляки! Утікай!

Зрошена шинеля стає ще тящою, в діравих чоботях мокро, а в ушах аж лящить:

— Свят, свят, свят... Утікай!

ЗНОВУ В БУРЯНАХ.

Розбитий, зневірений, голодний, як вовк, залажу в давню криївку, хватаю в руки голову і застигаю. Пахне ранніми віддихами земля, пахне роса, жито, бараболя, кропива, тільки від мене віє трупом.

Голод, ой голод лютий, препоганий! Впився кіхтями в черево, здушив, потім підкрався до серця і — хоч гинь, так болить. Божеволію.

Намагаюся думати про щось інше, хочу забути, але в ушах і голові:

— Свят, свят, свят... Їсти, їсти!!

Натягаю на голову кашкет впираюся думками в чорнозем, думаю — не думаю, мучуся — не мучуся, вкінці засипляю.

І сниться: (Бодай нікому не снилося в час голоду.)

Йду вулицею. (Коломия або Київ, не розберу.) Через плече біла (чомусь біла) торба, теліпається порожня, а в череві теж порожно. Печінки, (чи як там) печуть, як граню. Ледь-ледь тягну ноги. Аж тут — фу-р-р-р... Автомобіль! Цілий в квітах, найбільше конвалій і акацій. Дивлюся, став перед мною. Гм... Але... ах ти препогана! Виходить з автомобіля не дівчина, ні, а казка. Справжня казка. На голові, ні, на голові немає нічого, тільки волосся,

як льон (таке як я люблю), потім темно-білий, матовий шовк. Це — сукня. Груди, як яблука, а обличчя таке, як в тих ангелів, що біля божої матері в пядицькій церкві. Божеське і годі. (Не описую, бо не вмію. Не опишу.)

— Не пізнаєш? — питає.

— Не пізнаю — кажу.

— Хочу бути твоєю жінкою...

(Думаю: Гм... Хоч немаю ще 24 роки, але женитися можна.)

— О! Жінкою! Будь ласка, я готовий. З роду ще жонатим не був...

Вона щасливо посміхається, бере мою руку, і стає рідною, рідною...

— Хто ти?

— Жінка твоя.

— Ах так, жінка... Я й забув...

— Поцілуй — шепоче тихше вітру.

— На вулиці? — питаю і оглядаюся. Але в заквітчаному автомобілі замість шофера сторчить здоровий капустяний качан.

Тьфу ти чорт!

А вітер докидає перцю:

Цілуй, цілуй, цілуй її,

Знов молодість не буде...

Що мені молодість! Я голодний, як пес!

І кажу:

— Я голодний... жін... жінко...

— Голодний? — дивується. А я й не знала...

Ходім...

Я, як цуцик забігаю з переду і хочу побачити її очі. (Це важна річ!) Але очей не бачу, надто ясно-голубі (такі, як я люблю), і губляться.

Відкриває широкі двері і просить в будинок, на якому написано: "Капустярня"(!). (Не то в Коломиї, не то в Києві.) Заходжу, кімнати на ліво, кімнати на право, а по середині в просторих сінях, стіл, повнісінький їжі. Чого душа забажає. Печені воробці, печені ластівки, посипані цукром свинячі хвостики і цілий стіл ласощів. Горять мої очі, революціонується черво.

— І все це їсти? — питаю і оглядаюся, але... з жінки ні сліду. Що-ж? Нехай, байдуже мені. І починаю їсти. Ой їм, ой тай їм! По 10 воробців відразу, по 50 хвостиків, по 3 (чомусь по 3) ластівки... Потім раки, черепахи, ласиці, миши, все таке, чого я ще не їв. Набивається черво, роскіш по тілі розпливається. Солодко, любо, прекрасно, божесько. (За жінку й забув.) А стіл як був повний, так і є. Їм, а він все однаковий. Та шкода залишати, треба в торбу дещо. До торби, — а замість неї висить капустяний листок. (Знов капустяний!) Нічого. Їм, їм, їм, їм, їм... Їм!

І вже не їм. Розбудився. Надімною зелена корона колючого глою, підо мною холодна земля. А в череві пусто, аж боляче. От проклятий сон! Не мені снівся, а череву, тому так бунтується. Щось пече, ще більше давить, потім втихає і сувається від серця до горла, від горла до серця... Словом: кепсько.

На дворі білий день. Дивлюся на годинник — третя. Послухав, — стоїть.

По сонці пізнаю, що недалі 8-ої ранком.

Ой, що-ж робити? Знову буряни, кущі, голод. Все відоме. І кропива і запах розпаре-

ного бараболиння в городі і кудкудакання курей. Все...

Згадую дивний, поганогарний сон. Але згодом задумуюся:

— Чи я справді вилазив ніччю з цих кущів, чи це був теж сон?

Думаю, думаю і поволі розріжнюю сон від правди. Ні! Таки ті кавалеристи, лисиця, дивна жінка — все це була дійсність. Суворі дійсність. А та “жінка” з автомобілем і качановим шофером, — сон. Поганогарний сон. І навіщо сняться такі сни, як людина чахне з голоду? Рефлексії думок? Може бути.

Але що робити далі? Це-ж божевілля! Це ніколи не скінчиться. Зараз... Скільки днів я голодую?

Обідав: 21. травня 1920 р. (революції четвертого.)

Не обідав, не снідав, не вечеряв, не їв нічого, не пив води, (не рахую сну):

1, 2, 3. червня 1920 р. (революції четвертого.)

Значить товаришу Ірчан: три дні з пол'овиною, або як кажуть в Пядиках: півчвірта.

Не жарти!

Щобудь треба зробити з собою. Але що зробиш, як скрізь кропива, бараболиння, буряни, а за ними чорт знає хто?

Революція! Ех, женуться дикі коні, без стриму в світі. Люде падають і родяться. Родяться в хатах, під хатами, на підводах, під під-

водами, у вагонах, на станціях, в кондукторських будках, скрізь...

А падають теж скрізь. (Де треба і не треба.) Революція!

Я знав одного комісара артилерійського дивізіону, що колись був дамським кравцем. Розумієте? Дамським кравцем. І як займав для себе квартиру, все на дверях писав:

*Товариш (такий а такий)
Комісар артилерійського дивізіону
(бувний дамський кравець.)*

І було сміху до несхочу. А все тільки тому, що він дамський кравець. Як-би мужеський, ще нічого, а то дамський. Побий його лиха година, як-би мужеський! А то: артилерія і дамський кравець!...

Комісар був непоганий, хоч гордий на бувшу професію. Все-ж таки його по місяцеві служби звільнили, бо сміху було забагато. І дамський кравець кинув артилерію та поїхав в Київ. Став там в військовій робітні, вправді не дамським вже, але все таки кравцем. І був гарний робітник! Революція!

А от тов. Барана і Кручинського в Пятигорах мали розстрілювати і вони перед розстрілом лягли спати. Хіба-ж це що?

Революція!

А я, стоячи перед 10-ма рушницями, скерованими в груди, щоб застрелити моє мале життя, курив папіроску і думкою співав:

А в попа-а-а була соба-а-ака
Він її люби-ив...

Це теж революція! І зараз революція! Ось сохну в бурянах з голоду три з половиною дня не їм, бо — революція!...

Ну так....

Але вкінці кінців кінець скінчиться. Або-або. Або вмиру, або буду жити. На двоє баба ворожила....

Чую, гукає хтось на подвіррі біля хати:

— А гей! Виходьте всі на станцію до роботи!

Хто це може бути?

Стаю на коліна і крізь кущі намагаюся побачити подвірря. Та окрім кропиви і вершечка хати не бачу нічого.

А в думці:

— Напевно петлюрівці. Поляки пішли вперед, а в запіллі господарять петлюрівці. Ну, так.... Пропало...

Але зараз-же:

— Чому саме петлюрівці? А може червоні?

Та якийсь чорт сидить в кутку голови, під лівим ухом і, як-би на ковадлі, бе в мозок:

— Ні, ні. Це петлюрівці. Не рипайся, сиди тихо, доки живий...

Добре казати, “доки живий”. А що ж буде, як не буду живий? — думаю я.

І чортяка з під лівого уха шепоче:

— Тоді будеш лежати, доки не занюхають люде. Жир червам і мурашкам. А на другий рік виросте на цьому місці буйна кропива. Хіба не однаково? Революція!

ТЬфу ти чорт!

На станції знову перегукуються паровики, але яке мені діло? Все одно не знаю, чиї вони.

(А чортеня під лівим ухом злорадно: Революція!)

Ну годі! Найкращий лік на забуття, це спогади з власного життя. Треба забути все, може якось скінчиться благополучно. Може... Бо я хочу жити, жити! Вмирати не хочу! Чуєте?

До кого це я? А так, в повітря. Хіба не все одно? Голодному і повітря брат.

Ні. Таки їсти за всяку ціну. Щож їсти, землю, чи кропиву? Кропиву? А, гов! Є! Розуміється буду їсти...

І пригадую собі: 1) Бувало дома посиляли мене малого рвати кропиву (молоду) і її давали їсти свиням. Казали — поправляються. Значить — можуть свині їсти кропиву і ще й поправлятися, так чомуж не можуть люде, до того голодні?

2) Під час світової війни, в столиці австрійської монархії Відні, люде теж голодували і варили та їли кропиву. Значить: кропиву можна їсти. Ось біля мене цілі ліси її. Віденці купували, а я даром. Вправді буде сира, але хай варить собі її жолудок, як такий дуже мудрий. Сам я терпеливий, їсти не хочу, а він вже третій (з половиною) день домагається їсти. Що-ж я дам йому, як немаю??

Зриваю листочки кропиви і починаю їсти. Рішуче не чую, щоби жалили. (Чи стратив вже чуття?) З'їв три, а далі хоч заріж, не можу. Жолудок не хоче. От гадюка! Кричав їсти, даю йому, а він пан, кропиву не хоче. А віденці були більші пани і їли! Ну нехай...

Але голова крутиться і чомусь хочеться “поїхати в Ригу”. Бр-р-р...

Якби так закурити. За-ку-ри-ти?

Правда, я-ж великий курець, а вже три дні не курю. (Значить, хто хоче відучитися курити, а це тяжко для курців, хай залазить в бур'яни і... як я.)

Закурити. Яка розкіш!

Шукаю по кишеннях. З усіх витрушую порохи з мохорки. (Повно кришок, пороху і мало махорки.) Вириваю з записної книжки листок і кручу папіроску. Готово. Ще сірник. (Ех, закурю!)

А чортик під лівим ухом:

— Не закуреш!

А я йому:

— Мовчи, бо закурю!

— Побачимо!

— Ну побачимо!

Найшов коробку (вже роздавлена, але нічого), а в ній один, однісінький сірничок, до того "православний", себто з сіркою.

Сідаю, з усіх боків заслонюю, (бо тільки один-однісінький, а я хочу доказати чортикові під лівим ухом, що закурю).

Черкнув. Зашипіла сірка. Синенький, ледво помітний вогник.

Спічки шведські.

Голофкі совєтські:

Пять минут — вонь,

А потом — огонь!...

І вже й вонь крутить в носі, вже ось-ось повинен загорітися і — як на злість, — сірник погас. (Чортик з під лівого уха погасив.)

Закляв я по християнськи і — з'їв порохи з махорки. Гірко, але — нічого собі. Так, як-би

ви замість вареника з'їли, ну скажем — гнилого оселедця. Вражіння однакове вийде, а смак... Що я можу говорити про смак? Я патентовий голодник...

Всеж таки чимбуть треба вбивати час. До вечера пів дня, як не більше, і я готовий збожеволіти. (Я ще не збожеволів?)

Цікаво все таки до чого я досиджуся? Якби можна так перескочити два-три дні вперед і не переживати цього, що має бути до того часу, а за це з боку дивитися, що мало бути. Ну й філософія. "Самашедчіє". Невже мої думки такі попутані?

Ох й проклятущі-ж думки! — Цілком не слухають мене. Таке виправляють в голові, що мені соромно. Гей-би парубки на вечерницях. А-а! Це чортик під лівим ухом. Ось знову підспівує.

— Чуєш ти, мовчи! Не до співу мені.

А він:

Квоні моні доні моні

Насе кум квай кві,

Кум квай кво...

(А це по якому? — думаю.)

Умбашерва, нікотіна,

Умбашерва, шерва, шерва

Бум!

(Значить розум не мій!)

Насе квінкво проманінкво

Тра-рара.

Умбашерва, шерва, шерва

Рум!

Рум? Який рум? Нічого не розумію. Нічо-го. Погано зі мною...

Схвачую голову в долоні, а вона пече. Е-е-е! Так би й казала. Чи від кропиви, чи від махорки?

Мовчить голова, не озивається. Бідна. Що-ж я буду робити без голови, як вона помре?...

Тьфу ти чорт! Я вже зовсім ідійот!

В ПОКУТСЬКОМУ СЕЛІ.

Скидаю кашкет і гарячу голову приложую до холодної землі. І забуваю про світ, про голод, про людей, про сонце, про куші. Лину думками (силуюся) назад, через Київську, Подільську губернії, через Збруч, галицьке Поділля, через Дністер, аж там, де під горбом розстелилося, як дівоча спідниця в квітках, рідне село.

Старий Воробкевич якось співав давно:

Село родиме, місця любимі

Вася вітаю... — і далі не памятаю, забув, але це не важно. Важно, що я в селі, як дівоча спідниця в квітках. А в селі чотири головні фігури: Мошко, “ксьондз”, пан директор і шандар коло штреки*)... Це “підпора громадянства”. Є ще “пан начальник громади”, але це цуцик на послугах перших чотирьох. В нього в дзюбенці**) невідлучна печатка, дома велике господарство, а в голові пусто і “честь”, а взагалі має монопольний приступ до всіх сільських молодичь. Такий вже споконвічний звичай і сердитися нічого.

Найбільше сваряться в селі за межу і за це, що баба бабі сказала “салямандра”.

*) Штрека — залізничний шлях.

**) торба.

— А твій чоловік камфотер!

І готова справа.

Чоловіки ходять похилені і думають, що треба платити в банку рати. Але на цілі рати немає грошей і платять проценти.

Молоді часом женяться перед весіллям, часом по весіллю, (рідко). А буває, що собаки ви-гребуть в грядках дитиня. Тоді в селі шум і всі язики мелять одно і то саме. А жандарм йде від “штреки” і має роботу. (Служба.)

Хлопці пасуть літом корови, курять кінські кізяки і борються з дівчатами, щоби доказати свою силу. А зимою ловлять синиць і в маминих чоботах бігають на лід.

Дівчата сидять тоді на припічку або біля вікна і вишивають дрібно вставки, або роблять паперові косиці.

Всі події відбуваються при таких декораціях: хати і хатки. В хатах (їх не багато) мальовані вікна, на подвіррі гноївка, віз, серйозно заняті кури, в стайні хрупають коні і румигають корови. Свині рохкають. (А під повіткою ще один (старий) віз, граблі, плуг, під стріхою коса і серп.)

В хатках: вікна позабивані онучами, стріха латана, під стріхою свячена вода і сухі гвоздики. Довкола хати пусто, тільки буряни. Немає воза, нема гноївки.

В неділю відкрита читальня “Просвіти”. За столом піп, вийт, всі радні громадські і інші “поштенні” газди. А бідні в сінях, або біля порога. Багаті горіногами читають газети і кажуть, що буде війна. А є в читальні каса “Самопоміч”. Але ніколи сама не помагає, до-

ки багаті не ухвалять. Як дістане бідний позичку, то ставить господарям мого-рич. (Мошко через дорогу.) Пють горівку, (жовту-око-витку) і закушують “вурштами”. Тай говорять про політику. Одні кажуть, що Кирило Трильовський коронувався в Жабю на гуцульсько-го цісаря і збирає армію. А другі, що відколи Павло Лаврук послом, від тоді хлопови не подасть руки і ходить “по панцки”, “руську ношу кинув”. Кажуть, має бути міністром для хлопів. Тоді підуть в гору свині і можна буде заробити. Оце читальня “Просвіти”.

Є ще читальня Качковського, але маленька, гей-би на печі. Буває, що порозбивають собі читалники голови і позиваються в суді та йдуть до “кранцфізика”*) аби “збадав”.

А в “Січи” гудить молодь. Тут багаті теж старшують, але не так сміло. Січовики мріють, як-би то деревляні топірці замінити на залізні і бити ними Поляків. На столі багато газет, тільки ніхто не читає. (“Цілий тиждень працюю і навіть в неділю не відпочити?”)

Січовички літом носять в пазусі яблука і грушки і дають товаришам. Для січовика немає смашнішого яблука, як з пазухи дівчини.

Зимою січовички в кожухах і хоч на дворі найбільший мороз, вони забезпечують теплоту.

Бувають проби до театральних представлень. Пробуються довго, часом з місяць. Проби кінчаються по півночі і тоді розходяться. По парам. Кожний з своєю. Йдуть, але куди —

*) окружний лікар.

бог святий знає, бо дорогою ніколи. Словом, товариш і товаришка приходять до дому зі сходом сонця і просто на роботу в поле або на фабрику. Але скандалів не бувало, все “як бог приказав”.

По кожній виставі, в якій 5-та дія кінчиться при сході сонця, мами кажуть дочкам:

— Я тобі дам ту “Січу”! Аби ти мені більше не ходила, бо ноги перевалю. І як тобі не встидно? Хиба-ж то файно? Вийшла і перед всіми людьми цілюєсі з парубками...

— Та то мамо на сцені...

— Йди гет з тою сце... сценною.

— Та то в книжці так написано...

— О! Я знаю! От що пишут в книжках. Цілюватисі. Вийде і... “де мій милий, де мій сокіл”, а він, господи прости, гульк!, віскочит і “ясочко моя, зоре срібна” і починают лизатисі, як котета... Най сі преч каже, яка тепер молодіж пішла....

— Та мамо, ви думаете, що він на правду поцілював?

— Шо ти думаєш, шо я дурна, чи шо? Хиба я не була молода?...

Але де тільки так, бо в душі мама радіє, що її дочка (а не Ганусина) була на сце... сцені. Тільки все потерпає з тими пробами. Бо й Палагна ходила на проби в “Січу” і випробувала... Колише тепер і лиця не показує. Буває. Ходить і таке по людях.

Пан професор жиє від людей далеко, бо — “служба”!

Пан шандар в найбільшій злагоді з війтом і радними. Любить їсти бараболянну кашу, ква-

шені огірки і час від часу випити “оковитки”. Любить, як в селі пожежа, або як когось обкрадуть. Тоді “служба”!

“Ксьондз” до людей не йде, а люде до нього. Держитесь осторонь, в “політику не мішається” (Клопіт!). Найбільше забиває голови дітям, які все думають:

— Чи має отец духовний штани? І чого він ходит, гей-би в спідниці?... І чи старий, чи молодий, все без вусів... Гм...

Найблище всіх стоїть до народу пан Мошко. Торгує горівкою, тютюном, оселедцями, кіньми і (головне!) зичить гроші. (На проценти). Як позичить то кажуть:

— Наш тато...

Як треба віддавати, тоді:

— Пйивка...

Є ще в селі одна категорія і їх називають “лецтими.”¹⁾ В тих “лецтих” є по баталіонові дітей і ані загону поля. Живуть: в малих хатках, двірських-панських ліпняках, в комірках. Їдять чир²⁾, джур³⁾, або мандибурку⁴⁾ з солею і плодять дітей без ліку. Діти здорові, з надутими черевами, напів-голі. Майже ніколи не вмирають і не хорують, хоч зимою годинами бігають босі на морозі. Як підростає хлопець, то наймають в двір за орнарію⁵⁾, як дівчина, наймають в місті в Жидів до дитини. Там кохається з вояками і що два роки родить трое

1) останні.

2) рідка юшка з кукурудзяної муки.

3) рідка юшка з вівса.

4) бараболя.

5) за платню в натурі (мука, жито).

дітей. Їх називають “жидівськими мамками”, а як тільки вродить нову дитину, то по селі передають:

— Чулисьте? Варвара знов скозачиласі...

Батьки їх заробляють на хліб так: в дворі форналями, в місті на цегольні, або фабриці, в селі в багачів жнуть за 13 сніп. Дома займаються ремеслом. Вміють все: латати черевики і горшки, робити постолі, ключі, ложки, веретена, дійниці, коновки, полотно, клітки, граблі, топорища, колиски і т. д. Що захочете — зроблять. Невміють тільки одного: робити гроші. І ціле життя їдять пісню бараболю, чир і джур, ходять обірвані і зажурені, і називаються “лецтими”. До “Просвіти” і “Січи” не ходять, нема в чому і нема чого. Сорому приносити газдам не хочуть, а в “Самопомочи” їм грошей не зичать.

В церкву не ходять, тільки на різдво і на великдень і то не всі. Теж — нема в чому і нема чого. Бога бояться мало, бо як-би був бог, то чого-ж вони такі бідні і “лецті”? Вони-ж молилися йому, просили, били поклони, ставили за останній сотик свічки — а він ані ду-ду. Багачі мають, тай ще мають і будуть мати. А вони бідні працюють і нічого не мають. Тому часом люблять в багача “потягнути”, себ-то по літературному “вкрасти”. Але за це гріха нема. Багач не збідніє.

Таке то наше галицьке покутське село. Хоч воно скрізь однакове, тільки назви інші, а біда — однакова. Багач і по французьки багач і бідний по французьки бідний, тільки треба перекласти...

РОЗМОВА З ГОЛОВОЮ.

...Ох голова моя проклятуша, болить, як-би наймив її. Або перестань, або йди собі до чорта десь в другі буряни, а не муч мене! Я для неї холодну землю, то руками погладжую, а вона, хоч-би трішки вдячності. Болить, бо так подобається їй. А мені подобається зараз вилізти з цих курців і піти в хату. Га? А-а! Бачиш! Вона чортика під лівим ухом штовхає, а той шепче:

— Не йди, не йди, не знати хто там...

Дурна голова! Боїться за свою голову! Ну нехай! Такий вже світ наш гіренький, що без голови ми нічого не варті. І головне: не можна замінити на другу. Власне можна, але ніколи не заміняєш розумну за розумнішу, тільки дурну за три рази дурнішу.

Ну, ось знову холодна земля. Сонце собі десь гріє там над людьми, а ми, моя нещасна голово — в бурянах. “Курорт”. Лікуємося. З чого? З інтелігенщини голово, розумієш? Бо в революції треба голоти, а не інтелігенції. Інтелігенція робить революцію в рукавичках, чіпляє на груди червону стрічку, співає “Марселезу” і торгує низами. Це вся революція її. Ні голово, нам не так треба. Колись — всі люде будуть інтелігентами, і той, що чистить ка-

нали та виходки і той, що пише драми та повісти. Але щоб так було, повертаймося назад до тих корінів, що вродили нас. Злиймося з ними і вже одною лавою вперед. Однаково рівні, однаково розумні. Інакше, які-ж ми комуністи і революціонери? Тоді краще було залишити старе: пан полковник, пан капітан і салдатська морда. Але ніколи салдатська морда не могла йти в одну ногу з паном капітаном. Бо ніколи ще не бавилася дружньо миш з котом, і ніколи курка не жила ще в одному житлі з лисом. Розумієш голову? Ти мусиш розуміти, інакше підставлю тебе під кулі і — ані мекнеш. Зогниєш дебуть під Білою Церквою, або в якомусь Задриполі.

Як ти розумніша трохи від других, будь ласка, прекрасно. Ніхто не заставляє тебе стати дурнішою. Але свій розум не носи на задертому носі, а дай тим, що потребують знати більше. Поділися по рівному з іншими. І памятай голову (і не слухай того чортика з-під лівого уха): Людиною не є той, що говорить на шістьох мовах, вміє їсти вилками без ножа, а на все каже: “я”. Ні! Людиною є той, хто розкриє широко душу, поцілує в короставі уста останнього арештанта і скаже: “Ми люде”.

Памятаєш голову монахійську галерію¹⁾? Ти була там зі мною перед літами. І була там картина, перед якою стояли бідні і багаті. (А ти й забула голову автора! Нехай. Революція!) І на картині була людина, що зачерпувала широко руками повітря. Горнула всіх до себе.

¹⁾ Монахія — місто в Баварії (Німеччині), де є славна вистава артистичних образів.

І йшли бідні, йшли багаті і стояли годинами перед нею. Всі забували про себе і в одному гурті, з однаковими почуваннями, гуртувалися вороги з ворогами. Людина черпала їх, тягнула. Але та людина була мертва. Треба живої людини, щоб черпала близьких й дальших і давала всім одно почування, один такт серця. Бо всі ми люде. Однаково творять кожного, однаково родять. Чого-ж в життю не однаково? Один на верху, сто в низу... Так не може бути. І не буде.

Що кажеш голову? А-а, це вже чортик під лівим ухом шепнув. Ну нічого. Кажеш люде дикі, недорослі? Кажеш вбивають один одного, розстрілюють?

Голово! Вбиває не дикість, не недозрілість, а ріжниця. Вбиває “ми люде” — закукурічене “я”. Ти розумієш? Собака собаку не їсть, але вовк з великою охотою розірве собаку.

Смерть, розстріл? Так голову, це найнища і найменша кара. Це ознака безсилости, переляку, а часто — солодкої божевільної помсти. Але сьогоднішня смерть голову, це смерть за смерть смерти. Задоволена?

Е, йди собі під три чорти! Ти й питаєш і болиш. Нема дурних. Або не боли і питай, або... або питай і не боли. Одно з двох, інакше мовчу. Ось — засовую тебе на нове місце, холодне, приємне і лежи собі. Буду розказувати тобі щось гарне, але пригадаю це, чого не любиш. Може злитисямеш і забудеш боліти. (Добра комбінація.)

Так слухай, або не слухай, без тебе обійдуся.

Але мені цікаво подразнити тебе. І ось перше.
Тямиш пісню:

Мала баба три хлопці,
Два лишились бабусі,
А третій найдурніший
Пішов в Усусуси....

Ой дина, дина, дина
Най жие Україна
А третій найдурніший
Пішов в Усусуси.

Пішли й ми голово. Так. Ну підожди, давай з початку.

Звичайно, це дурниці, що війна в 1914 році вибухнула через убійство якогось Фердинанда в Сараєві. (Як всі ми плакали, молилися, жаліли! Це-ж приятель Українців, думав навіть вчитися по нашому. Чув письмо носом.)

І я і ти голово моя побігли в Коломию та довідалися, що формується “Легіон Українських Січових Стрільців”, себто корпус добровольців. Себто тих, що мали звільнити “братів Українців з московських кайдан”, оголосити самостійну Україну під покровом Австро-Угорської монархії. (Конституція, як в Галичині! Школи, катедри на університеті, кількадесять послів у Відні, і на залізничних білетах по **німецьки**, по польськи і дрібно по українськи.)

Ми народ невибагливий, смирний!

Приймали в добровольці по скінчених 16 роках життя і ми голово — обманули на один рік комісію, (щоб прийняли “визволяти братів Українців з московських кайдан”).

Але цього легіону наші політики були-б не формували, як би не Поляки. Почали Поляки

— давай й собі. Бо що Поляки, це й ми. В Поляків соколи — в нас соколи і “Січи”, в Поляків “strzelec” — в нас “січові стрільці”, в Поляків T.S.L. (Towarzystwo Szkoły Ludowej) — в нас “Рідна школа”.

На чолі мобілізації добровольців У.С.С. відразу, як з під землі виросла “Боева Управа У.С.С.” на чолі з Трильовськими, Левицькими, Макухами і іншими макухами. Писали маніфести, кричали, просили, переконували і — своїх синів не посилали. (Нема дурних! На кулі?)

Казали:

— Син мій має свій розум, хай робить, що хоче...

А синові тихцем шептали, (хоч син не рвався.):

— Дурний! Куди ти на кулі підеш? Це-ж війна, а не забава. Нам бог не поскупив хлопами. І ми — мусимо щадити інтелігенцію, її небагато, а хлопів сила, та й ще родяться...

Тямиш голово? Мати наша бігла за нами аж за село і росила сльозами цісарську дорогу. І всувала в руку на дорогу корону. А батько ходив мовчазний і бурмотів:

— Здурів хлопець, на войну захотілося...

На щастя таких “розумних” голов з нашого села було 30, з повіту тисячі, а з цілої Галичини 20 тисяч. Значить, ми не були оригінальними.

І в товарових вагонах “для 6 коней або 40 людей”, (а нас було 80), на ціле горло ревіли:

Машерують наші добровольці
На кровавий тан —
Визволяти братів Українців,
З московських кайдан,

А ми наших братів Українців —
Визволимо,
А ми нашу славу Україну,
Гей, гей! Розвеселимо!

А в той час “брати Українці з московських кайдан” добували Галич і Заліщики і скреготали зубами на всіх “австріяків-германців”.

— (За батюшку царя! За віру і отечество!)

Тягнулися потяги з вірними добровольцями (сама молодь, сила!), а слідом за ними тягнулися потяги закованих в кайдани і побитих прикладами батьків і матерей тих добровольців. Над ними чатували з наїженими багнетами мадярські і польські жандарми, берегли “зрадників держави — москвофілів”.

Приходив в село відділ війська і питав:

— Ті хто?

— Я... я Рус... Русин — відповідав мужик.

— А-а! Рус!

І або зараз висів бідний мужик на вербі, або в найкращому разі мандрував закований в українську Голгофту — Талергоф.

А ми — сини, верещали:

— Смерть Москалям! Боже буде покровитель цісарю його кра-аям...

І пицали високо півдіточими голосами:

Тісно із Габсбургів тронем
Сплела-ась А-австрі-ї судба...

В Стрию голово пам'ятаєш добре. Нас “перевранчували”. Вісімнайцять тисяч — на божу волю, (на всі вітри, не треба, за багато!) а дві тисячі — здібні. І тямиш, як ми ставали на пальці, щоб бути вищими і попасти в дві тисячі?

Повезли через Карпати, привезли на Угорську Україну. Половина в селі Горонді, половина в Мезитеребеш. Спали по повітках, мерзнули, ходили голодні, обірвані, (тихо проклинали) і співали:

Машерують добровольці
Через Мезитеребеш,
Чи то військо, чи то банда
Ніяк не розбереш...

А одного вечера, як т. Біланюк Петро виграв на трубці “Марселезу”, то прийшов вартовий старшина і загрозив арештом. (“Революція”!)

Співжиття з темними угорськими Українцями швидко наладилось, аж прийшов наказ мадярсько-австрійської влади, щоб У.С.С. перестали пропагувати “українство” поміж “мадярськими”(!) селянами, інакше їх перенесуть в глибину Мадярщини. Цей наказ начальники У.С.С. виповнили по всіх правилах австрійської дисципліни.

Згодом, в обох селах, де були розташовані У.С.С. заговорили про — наслідки співжиття. Заплакали мами, забідкали. Дочки їх — завагітніли. (У.С.С. — молодь, сила!)

Пізніше був такий випадок: Стрільця в окулярах обвинувачували в — батьківстві. Матір дочки привела його в хату.

— І що ти наробив паскуднику? Куди вона піде тепер з дитиною? — сварила і плакала мати.

Жаль стало й стрільцеві, хоч він не признався. Вкінці підійшов до колиски, глянув на дитину і радісно закричав:

— Ні! Це не моє! Моє було-би в окулярах!!...

Не знаю, на чому закінчилося, але нові добровольці зараз напевне вже бігають по Горонді. (Шість літ!)

Відношення начальників до стрільців з кожним днем гіршало. Старшини робилися австрійськими капралями. (Не підступай!)

А старшиною став той, хто мав знайомства, був гострий, вмів кричати і “в службі пес”. Але поза цими прикметами він нічогосінько більше не знав від нас всіх рядових і на війську та війні розумівся так, як слонь на окулярах. Але ша! (Старшина!)

А той-же “пан четар” ще перед двома місяцями сидів зі мною на одній шкільній лавці і звався загально “Йване, тримай воли, бо процесія йде!”

Перший запал остигав. До нас доходили вісти про безпощадні знущання австрійсько-польської влади в Галичині над безборонним населенням української нації, поголовних рабунках і мордуваннях. А “московські кайдани” допливали аж до малярської границі.

І дві тисячі найкращої молоді оховає туга, розсариування, зневіра, душевна апатія.

Як їхали з Галичини, то грімко співали:

Хто верне до дому, той з золота пе,
А хто в лютій січі, у січі умре,
Той з Одіном вічним в Вальгалі ясніє,
Грізна, грізна, грізна-а-а Валькеріє!...

А тепер по інерції співали банальну, беззмінну, в безконечність глупу мелодію. (Українці народ співучий. Москаль, як злий вп'ється,

Німець свище, Поляк б'є жінку, а Українець співає.) І стрільці співали:

То не хмара молоді гузари
По переду їдуть генерали,
По переду їдуть генерали,
А по заду бють у барабани,
Не журіться молоді гузари,
По переду їдуть генерали,
А по заду бють у барабани,
Не журіться молоді гузари і т. д.

Оце цілими днями. І провідною думкою тягнеться ця банальність через цілий час існування У.С.С. тай взагалі в славнорабській галицькій політиці.

Начальником двох тисяч вірних “тирольців сходу” був запасний австрійський четар, “заслужений український патріот”, Михайло Галушинський. Людина яка не сягала думкою вище військової обшивки з золотою зіркою. Всі інші дрібні начальники малпували його і — “виховувалися”.

Як прийшов наказ вислати першу сотню (Семенюка) на фронт, тоді невимуштрувані стрільці співали:

Попереду сотник іде — (раз, два, три)
Він до пекла з нами піде (раз, два, три)
Бо він хлопець, як сметана
Має рангу капітана — (раз, два, три)

А по першому бою, в якому чимало молодих стрільців наложило головами під Сянками в Карпатах, пісня дещо змінилася.

Офіцерський кутас має*) (раз, два, три)
Перший з війни утікає (раз, два, три)

*) Австрійські офіцери носили біля шаблі золоті китиці (кутаси).

Бо він хлопець, як сметана,
Має рангу капітана — (раз, два, три.)

А потім одягли всіх нас в малярські одіння і повезли в Карпати. Тут розбили на двайцятки, дали по 60 корон, дві коробки консерв і 5 сухарів на стрільця, та кожній двайцятці назначили дорогу. Я попав в двайцятку четаря Каратницького, що повинна була: (подумайте тільки!) перекрастися через російський фронт і на протязі місяця дійти під Львів, по дорозі нападати на російські обози і війська(!), та повернутися назад. І все це в мундірах австрійської армії, та з старезними (ще з турецької війни!) рушницями на одну патрону. Все це тому, бо

ми ті, що гнулися, як лози,
гарматне м'ясо на війну...

І розійшлися двайцятки в різні боки. Деякі попали в полон, деяких постріляли, інші порозбігалися, а більшість “шукала доброго місця для переходу” і зовсім не переходила за фронт.

Тямиш голово? (А, ти тямиш, бо тоді морочила мені голову.) Наша двайцятка блукала нетрями, де зимують медведі і найвищими полонинами, де навіть вовки не заходять. Днями не їли, падали з втоми, замерзали, плакали, проклинали. А по двох днях голоду зійшли з верхів в низові ліси і пробували стріляти — оленів. На відгомін вистрілів прибігла малярська стежа і з того дня покінчився наш похід в силі 20 дівчаків на Львів.

В малярському містечку Сваляві, до тла розграбованим австрійськими військами, ми голово спали на аксамитних канапах з заболочени-

ми чоботами (любо чомусь було), переглядали фотографії дівчат, що з батьками повтікали перед страхіттям війни, а часом для “так собі” розбивали коштовні ліхтарі в панських будинках. Війна!

А потім повезли нас в Галичину, на правдиву війну. Воювати ми не вміли, хоч мусіли. Командіри в нас були геніяльні. Четар Гнатюк Михайло атакував цілою сотнею полукіпки жита і стріляв в них, як-би у ворога. А раз утікали ми, аж дух запирало, перед — двома підводами з галицькими Жидами, що теж утікали на Угорщину. (Ми думали, що це “брати Українці з московських кайдан”.)

Потім перші полонені — кубанці, київляне, полтавці. Радіємо, аж скачемо. А вони на нас вовком.

— Ми не Германці, а Українці, як і ви. Добровольці “Українські Січові Стрільці”....

— Ми теж Українці... — відповідають нам.

— Йдемо визволяти вас з московського ярма...

Мовчать брати.

— А ви любите свого царя? — питаємо.

А ви свого любите? — питають нас (хитрі малороси!)

Ми радісно:

— Любимо!

Тоді брати-Українці суворо:

— Як любите, то не питайте нас...

І ми дещо дивуємося, але потім думаємо:

— Темний народ, немав української школи і українських написів дрібнесеньким друком на залізничних білетах...

А потім... потім голово... (Ех ти треклята голово! Чого повела мене туди?) Це були глибокі колючки в молоде серце. Тоді я став калікою.

Прийшли в бідні українські гірські села. Зруйновані, попалені, ограблені. На кожному кроці зустрічаєш божевільних жінок, дівчат. Повісили батька, застрелили брата. Дівчата знасилувані (в ніч 5—8 разів), заражені сифілісом.

А ми, “післанці” українського галицького племені, чалапаємо розмоклими дорогами і — думаємо. Про що? Про війну. Видко так має бути...

А ми нашу славу Україну
Гей-гей розвеселимо!...

В селі голод, нужда. Попросиш хліба, а селяне готову фразу:

М о с к а л і з а б р а л і...

(Це вже трохи по “європейськи”, щоб Мадяр і Поляк і Німець зрозумів. А як приходили Москалі, тоді:

М а д я р и з а б р а л і...

Бідні люде!)

Потім перші бойові хрестини під Медвежою близько Борислава. Привели в ліс, казали лягати і стріляти. В кого, не бачимо, бо — ліс, але кажуть — годі. Моя мука! Я в своєму життю ще з роду не стріляв і — боюся. (От вояк!). Але зважився. Вистрілив, гримнуло, і приклад по бороді — бац! Плюнув на бік кровю, сів за дуба і не стріляю більше. Чорт з вами! Хіба я дурний розбивати собі бороду? Цим України не здобуду... Тьфу! Ось тобі вій-

на. Сидиш за дубом і випльовуєш кров, а придуть Москалі і — на штик. Ні. Нема дурних! І я хильцем — назад. А тому, що мене вже були зробили (проти моєї волі) вістуном і я командував (?) 12 людьми — всі 12-ять побігли за своїм командіром. І по війні. Забігли над потік, посідали, тай смакуємо консерви...

А ми нашу славу Україну
Гей, гей, розвеселимо!...

Згадую батькові слова і жалію, але... пропало. Непотрібно заліз у клітку і вилізи годі.

Так... Це одно. А друге? Друге голово... друге... Ах! Нагуєвичі. Рідне село Івана Франка Нагуєвичі біля Борислава...

Це було так: Прийшли в село. Змучені і голодні, але горді. Це-ж рідне село Франка! Відпочили і невдоволені мовчазністю селян, йдемо далі. Йдемо, аж здовж шляху, на вербах, висить 25 людей. Селяне, бориславські робітники, жінки.

Культурна праця “визвольної” австро-угорської армії.

Це село, в якому родився і виростав син коваля Іван Франко — гордість українського трудового народу....

І швидко, швидко пішли всі в гори. Щоб не бачити, не знати.

Росив дощ і скулені добровільні члени “побідоносної” австрійської армії боялись оглянутися на колиску Великого Каменяря.

Тільки, як заховалися в борах, хтось заму-гикав:

Не пора, не пора, не пора,
Москалеві й Ляхові служить...

Але кожний з нас знав, що Москаль і “брати Українці з московських кайдан” не вішають наших селян і робітників тисячами. Хоч вони у “ворожому краю”.

І тужно скигліла в невідомому лісі, невідома пташка. Було болісно, соромно і ще дещо, не тямлю.

...Послухай-же голову ще один епізод. Тоді мені переступало на 17-ий рік і ти була на стільки дурна, що завела мене в пекло.

Ніччю привели нас на гору Кобилу, близько села Опаки біля Борислава. Сказали лягти один від одного на два кроки і на збочу рити окопи. Рити не було чим і ми руками та багнетами відривали землю та заслонювали голови (дурні голови). Карпатські ліси окутувались в непрогляду-холодну мряку і ми дзвонили зубами та згадували рідні-теплі хати. Спали — не спали, бо сидючи дрімали.

Потім настав день 24. жовтня 1914 р.

Мряка, як ногою, ані на крок не видно.

В 6-й ранком хтось і чогось починає вперді стріляти. (Теж дурні голови!) Доїдаю консерву і думаю:

— Як-би всі люде не захотіли воювати, то не було-би війни. (Фільософія!) Чи не краще витягнути російського і австрійського царя в поле, і — нехай б'ються. Ми могли-б плескати, свистати, кричати. (Безкровна участь.)

Але в тій хвилі ахнула десь вперді гармата і над нами пробреніло ядро. Бабахнуло десь далеко.

Відкись взявся кавалерійський офіцер Німець, з мішочком дзвінких грошей. (Може виплачувати нам?) Похожає перед нами і жартує ломаною чесько-польсько-хорватсько-німецькою мовою. А ядра бrenять перед нами, як бджоли. (Велики бджоли, таких немає і в Африці, де наша папороть, як тополя.)

Та нараз — блиснуло і як тарахне, а всі ми голови в землю. Страшно аж до смерти. Кожний думає:

— Цілий?

Але всі цілі. Обережно висуваємо голови і глип, кавалерійський офіцер лежить перед нами без голови, а з мішечка покотилися срібні 5-ять коронівки. Сила їх.

Тоді почалось весілля. “Брати Українці з московських кайдан” (справді українські полки), починають наступати. Як добрий стратег і вояк, перш усього оглядаюся куди краще втікати? І біда. Щоб утіти назад, треба перебігти через верх гори, а там — найбільше б'ють. (Кепсько.)

Дехто з наших починає стріляти. (Я боюся, щоб знову не дістати в бороду штусана). “Брати Українці” — хоч не видно їх, але стріляють, як навіжені. Стріляю й я, (бороду з далека держу, голову вперед в землю і тільки рушниця викидає кулі “богові в вікна”.) Вистрілив 2—3 рази, і тоді, як не талапне мене якась чортяка по правій руці. Кинув рушницю, дивлюся — два пальці висять. Е-е! (Думаю.) “Брат Українець з московських кайдан” поцілив. (Може й спасибі йому.)

А довкола клекіт, крики, зойки. Підбіг, впав. Знову підбіг, щось шарпнуло за правий рукав раз, другий і знову паду. Але все таки добігаю за гору, в безпечне місце. Рука затерпла, з рукава річкою кров. А на серці грань.

Присідаю під смерекою і жду. За горою кипить-клекотить. Вже й інші стрільці утікають.

— Москалі! — кричать і всі в лісі.

А я сиджу. Куди мені тікати? Біля мене краян Шевчук Степан, що жаліється на нестаток набоїв. В його рушниці тільки одна куля.

Втім, — затріщало ріща десь з боку і як дикий лев, висунувся здоровезний парубок в заросеній шинелі, із спітнілим обличчям і — несвідомим:

Урра... Урра... Урра...

Хрипить задиханий і просто на мене. (Бідна головонько!) Встав я і жду, а Степан в ноги. (Приятель — думаю.)

Парубяга підбіг і замахнувся штиком в мої малі груди. А я мигом, (по давній привычці) заслонився правою (раненою) рукою. Штик проскочив через цілу долоню, що я й не чув, але в тій хвилі грюкнув вистріл і мій парубяга покотився, випускаючи з рук рушницю, в долину. Я впав враз з рушницею, якої штик все ще був в долоні і думав — кінець. Але мене підняв Степан, витягнув штик та повів в ліс. Це він останньою кулею розбив чоло мого "ворога".

Так... А потім, як ми вийшли з ліса, в до-

лині розляглося гірське село і над ним золоте сонце. Мені зробилося любо та ніжно і я — присів на камені тай зомлів...

Лікували потім півроку (пять ран), але через дурну голову я по сьогодні маю два пальці правої руки непорушні, а голову цілу. Буває... — — —

...Ну, ось і ніч. Навіть не счувся, як минув день. Прекрасно! Що прекрасно?

А чортик під лівим ухом шепче:

— Що минув день...

— А завтра? — питаю.

— Завтра? Завтра **може** инакше... Завтра буде завтра і не буде сьогодні. Побачимо!

— Йди ти під три чорти з своєю філософією!...

А-а-а... Знову! Ну що-ж я тобі дам їсти? (Череву домагається.) Кропиви не хочеш, землю не їж, хіба коліна?

Хочу піднятися — не можу. Голова тяжка, як довбня. Може тиф?

А чортик шепоче:

— Ні, це від споминів...

І я лежу. Тихо — рівно — безнадійно. Ні! Є надія! Я буду жити. Помірати в цих кущах не хочу.

Стає перед очима товаришка Мірра. Ви її не знаєте? Це без сумніву дівчина, хоч дівчина і не дівчина. До революції виглядала так: (по фотографії). Росту, як я. (Середнього.) Темне волосся м'яке і з природи на кінчиках вється в кучеряві сплетіння. Обличчя великої дитини, округле, добре, а в кінчиках уст

ямки. Очі — очі без сумніву блакитні і головне — великі. (Кажуть це краса.)

Зараз-же виглядає так:

Волосся пострижене “на нульку”, очі ті самі, обличчя то саме і ямки в кінчиках уст ті самі. На ній старенький кашкет, салдатська сорочка і буряново-зеленяві штани. На ногах постолі з липового лича. (Ноги малі — дрібні.)

Все усміхнена і тоді найкраще виділяються в кінчиках уст ямки. Буває й сумна, але рідко.

Тов. Баран каже:

— Товаришко Мірра, чому ви не носите черевиків, тільки личаки?

А вона:

— Хіба-ж не все одно? Я можу й боса.

(А т. Баран любить, щоб ходити в черевиках.)

Мірра студентка медицини останнього року, але від часу революції — в революції. Була секретаркою голови Ради Народних Комісарів України Раковського, але одного гарного ранку сіла на потяг і поїхала на фронт.

— Канцелярщина, не люблю — казала.

А її питали:

— А ви сказали, що їдете?

Вона наївно — щиро:

— Ні. Хіба-ж не все одно?

На фронті вона нічого, себто — рядовим червоноармійцем. Вся зброя це рушниця, все добро — що на ній. Навіть ложки немає. (І я теж немаю.) Любить бої і не любить відступи. Була в козятинському польському пер-

стені при кінці квітня і брала участь в атаці пластунців. Причвалала на обозній коняці.

Добре знає Маркса і на зубок цілу історію революції. Скрізь була.

Питаю:

— Товаришко Мірра, в тебе є батьки?

— Є.

— Де?

— Були в Москві.

— А зараз?

— Може й зараз, не знаю. А хіба не все одно?

(Здвигаю плечима: мені, розуміється, все одно.)

Т-ка Мірра, це жінка революції. Ви знаєте що це таке? Це значить, що вона жінка і не жінка. По тілі так, по життю ні. Ви цілком не відчуваєте, що вона жінка. **Товариш** і більше нічого. Одним словом — людина і жінка тут ні причому. (А за це так тяжко сьогодні.)

Кличемо себе так: Я її: “Кацапка”.

Вона мене: “Хахол”.

Але буває й так: Сидимо в селі і Мірри немає. Нараз прибігає.

— Ей хахол йди-ко зі мною.

— Куди кацапка?

— Не можу купити нічого, ваші баби не розуміють мене...

Сміюся вдоволено.

— Еге! Федерація! — передразнюю.

— Ну йди хахол!

Мовчу.

— Хахол!

Не відзиваюся.

Тоді вона:

— Настоящий Українець, ходи!

Я встаю.

— Ось так й кажи...

— А ти чому кажеш мені кацапка?

— Це инша справа — заявляю ніби серйозно. — Я на Україні і маю право говорити, як захочу...

Тоді сміємося.

Але раз я добачив щось цікаве. Було так: Товаришка Мірра поїхала в другу дивізію до своєї товаришки. Приїхала і розказує:

— Знаєш, вони такі чудні...

— Хто? — питаю.

— Та моя товаришка і її чоловік. Вона дурна вийшла заміж. І причепили собі над ліжком виписані супружні обов'язки, щоб, мовляв, кожного ранку пам'ятати про все. А є в них дитинка. Малюсінька, гарна. Я бавила її, аж...

— Ти-ж дітей не любиш... — перериваю.

— Ну да, не люблю, але... Підожди, не перебивай, хай докажу.

І вона розказувала з такою любов'ю та ніжністю про ту дитину, що мимоволі я подумав:

— Вдягай й 10 штанів, все одно в тебе серце матері- жінки. Ось там, під тою зеленою салдатою сорочкою... Да...

На другий день т-ка Мірра переїхала в иншу дивізію, де мабуть й дотепер. А серце в неї страшенно м'яке. В бою — тверда, в життю, де плачуть діти, просять хліба голодні, вмирають люди — вона м'яка. Сама не буде їсти, а віддасть голодним.

В західній Європі таких жіночих типів тяжко найти. Бувають, але дуже рідко. Не згадую про Галичину, бо там є семінаристські, гімназистські і попадянки. І дуже-дуже рідко — жінки революціонерки.

Як подумаю, то аж дивно. Які ми страшенно бідні! Матеріал для нації, а не нація. Вміємо плакати, нарікати, просити, плазувати, славословити других (душних) і змінитися, як осіння погода. Нація пастухів. (Не в розумінні, що походимо від пастухів, нехай би так, це краще. Але пастухів-наймитів!) Немає в нас рівноваги, зриваємося і падемо. Немає прямолінійності, йдемо і збочуємо в bagno. Немає видержаності, — говоримо сьогодні одне, завтра друге. Немаємо естетичного виховання — сьогодні з одним, завтра з другим. Немаємо почуття солідарності, — говоримо про образи, думаємо про гарбузи і нишком (для рідної кишені) продаємо батьків.

За це маємо: надзвичайну зарозумілість і пусту самопевність. Неширу наївність і щиру хамовитість. Собачу привязаність за клаптик гнилого м'яса і великий дар обманювати один- одного. Вміємо любо усміхатися і за спиною держати камінь. І вміємо легко плювати на ідеали, як цього вимагають особисті інтереси.

Є ще дещо, але нехай. Чим менше, тим яскравіше.

Історія наша — панахида. В ній майже немає ясного-світлого моменту. Як були, їх зараз же затуманювали. (На це все находилися.)

А нова історія? Та хіба-ж мало того, що я згадував про роль Українців у світовій війні? Хіба-ж нарід-камінь, нарід-естет, міг-би так ганебно плямити себе? Кажуть, ми, неісторична нація, мусіли шукати допомоги в других. А невже історію твориться ганьбою, а суспільство виховується у покірному формальстві? Це так: Добряга дає (і так маючому) чоловікові гроші з одної кишені, а чоловік з вдячності витягає рівночасно своєму добродієві з другої.

Чеська нація цілу війну прожила в австро-німецькому терорі. Її вішали, мордували, судили, держали в тюрмах. Але вона не дала своїм ворогам ані одного вояка-добровольця.

За це ми майстри фраз. Кинути необдумане слово, так як плюнути.

— Він продався! Гу-у-у-у!...

І готово. Але приглянутися ближче — ніхто не хоче. Навіщо? Ми все знаємо...

Ось місяць назад — зрада двох галицьких бригад. Сини вихованої нації краще дали-б розстріляти себе, як перейти до відвічного ворога, який держить в варварській неволі їх батьків і — загрожує такою-ж недолею ширшим землям рідного краю. А в нас. кілька амбітних одиниць кинули:

— Гу-у-у-у! — і пішли. (Щасливої дороги!)

А на Україні? Хіба-ж не видно? Немає, ні, немає твердої стежки, скрізь багна. Та нехай скаже оця земля, скривавлена мужицькою кров'ю від німецьких, гетьмансько-московських і зараз польських шомполів. А чужі шомполи тільки били, придержували свої.

Часом бачу каригідне поступування деяких

одиниць (зараз) супроти українського народу, його мови й культури. Не тільки я, а кожний свідомий революціонер. І вірю, що Велика Революція перечистить цих нетямущих і відкине всі ненормальності. Коли боротьба йде за рівність людства, за знищення суспільної кривди і здобуття повної волі, тоді не може бути мови про поневолення нації другою нацією, а коли так є, то це злочин на рівні з уголовщиною. З ним безпощадно треба боротися. Як в сьогодняшньому хаосі трапляються такі випадки, то вони тільки пережитки старого і їх треба добити. І вони згинуть від сили Нового Часу.

Люблю волю і рівність, і ніколи не буду поклонятися рабству. Шаную чуже, люблю своє, а через своє — всіх.

Буду однаково боротися проти насильства над рідним народом, як і індійським, білоруським, або австралійськими племенами, бо всі ми тільки — л ю д е.

(Інша річ, що не буду боронити глитаїв, які те-ж говорять: "ми народ".)

Щоб людство було людством, одною сім'єю, треба, щоб кожна людина була вільна і щоб діти з старої історії довідувалися про колишнє поневолювання слабших — дуцими. Шлях до співжиття всіх націй йде тільки через знищення соціальної і національної нерівності. А шляхом цим прямують трудящі цілого світа, бо їх доля і недоля однакова, рівна. І вони дійдуть. Обнімуть себе одним правом і поцілують себе одним коханням. Бо люди сувають ногами, земля крутиться, а життя летить вихром.

Тому:

Хай живе соціяльна Револуція — вихор життя!!

— Ірчан, ти збожеволів? — шепче чортик під лівим ухом.

— Так, чорте, збожеволів! Не від голоду (мовчи черво!), бо голод тіла легко зносити тоді, як дух ситий. А від вихру життя!

Люблю тебе чортяко під лівим ухом. Християне мають "ангела хранителя" і не чують його, а я — сектант соціальної Револуції маю чортика під лівим ухом і балакаю з ним.

— По українськи! — шепче чортик.

— Як хочеш, хоч і по австралійськи, тільки щоб я розумів. Ти розумієш чортику, що значить рівність? Ти сидиш під лівим ухом, а я лежу в бурянах, але ми рівні. І я і ти однаково голодні і однаково ситі і однаково загнані в кущі.

— Тільки ти мене притиснув головою — жаліється чортеня.

— О! Вибач. Дякую за увагу...

Перевертаюся на правий бік, щоб не нарушувати рівноправності. Голова тяжка, але не болять. (Таки замучив спогадами.)

Накрапає дощик. Теплий і ніжний. До мене не добирається. Приємно лежати під кущами, як крапає дощ. Обов'язково після революції залізу колинебудь в такі кущі, щоб полежати в час дощу. (Тільки візьму хліба.) Тихо черво! Згадав про хліб, а воно м'явчить! Будь солідарне, не наслідуй галицьких політиків!

— Чортику! Знаєш що?

— Догадуюся — відповідає зпід лівого уха.

— А що?

— Думаєш спати.

— Вгадав. Будемо спати. Тільки ти відгадай поганогарні сни від мене. Краще, як цілком не буде снів.

— Постараюся, як тільки не засплю...

— Добре. Так спимо...

— Добраніч товаришу Ірчан.

— Добраніч шановний товаришу чорте.

Закутую голову в шинелю, кашкет на очі і — сплю. Власне думаю спати.

Дощ тарабанить легко по кущах, а мені причувається скоростріл. Сплю, себто хочу спати. Але десь потім таки засипляю.

І знову сниться:

Африка. Спершу не Африка, а море. Ні, не море, а велике місто — не то Гамбург, не то Нью Йорк. Певно не скажу, бо ні в одному, ні в другому місті ще не був в життю. Але це не важно. Факт, що місто. А я в сірому дощовому плащі, фракі і циліндрі (от погань! з роду не мав на собі, але держати фасон треба), на ногах легкі сандали і обмотки. Не то пан, не то комедіант з провінціального балагану. В кишені повно грошей, а в череві порожньо. Ходжу від крамниці до крамниці і ніхто не хоче продати.

— Чому? — питаю.

— Ці гроші вже не ходять тут. Як прийде Петлюра, тоді підуть...

— Але-ж ради бога, що це ви з Петлюрою?

Тут-же Гамбург чи Нью Йорк? (не тямлю вже.)

— А Петлюра есдек?

— Та чорт з ним, есдек, не есдек, ви про-
дайте їсти.

— А Пілсудський теж есдек.

— А йдіть ви під стосот чортів!

І йду далі. А крамниці чудні собі, не так, як
у нас. На високих дрючках, гей-би голубники.

— Це тому, щоб море не затоплювало, як
прибуде — пояснює мені хлопчина, в якого го-
лова носом назад.

Представте-ж собі мою муку, як я до кож-
ної крамниці мусів лазити по дрючку. Просто
з сил вибивався. (Щастя, що були обмотки,
не зсувався хоч.)

Вкінці в одній крамниці найшов своїх. Га-
личане. (Пізнаю по мові.)

— Доброго здоров'я! — кажу. (Їх двох си-
дить.)

— Навіки слава богу! — відповідають. Сі-
дайте!

Сідаю голодний і зморений до краю. (Був
в 6-ох крамницях, а все по дрючках!)

— Як ся маєте!

— Дякуємо файно. А що бажаєте собі?

— Що маєте, все буду їсти.

— Видите, если-б ми знали, хто ви такий...

(А я й справді не знаю, хто я такий, але пи-
таю.)

— Як-то хто я такий?

— Ви до якої церкви ходите?

— Хіба не все одно? Дайте мені за гроші
їсти. (І злюся вже.)

— Ми дуже перепрашаємо вас пане добро-
дію, але — ми греко-католики і фасолі не має-
мо... (!)

— Так давайте, що маєте...

— Тоалетне мило з помаранчовим сосом
прошу пана добродія. Не бажаєте прошу?

— Давайте!

(Бачите, в сні можна й мило їсти.)

Дали мило. Їм, аж розперезався. (Так тре-
ба.) І питаю:

— Ви давно тут?

— Так прощу, давно — відповідає старший,
що страшно нагадує мені церковного старшого
брата з рідного села.

— А скільки літ?

— Се ще за Косцюшка — прощу пана...

— Як за Косцюшка?

— Колись їхав в Америку на війну генерал
Косцюшко і ми в него були коло коней... А тут
втекли і доробилися маєточку.

(— Гм... — думаю. Де тільки нема нашого
брата?)

Заплатив за мило, підтягнув штани і питаю:

— Море у вас далеко?

— Не, прощу пана добродія. За хатою...

— А кораблі їздять?

— Боже сохрани та заступи! Теперічки-ж
зима. Море замерзло...

— А мені треба в Африку.

— То прощу пана добродія, можна зайти
пішки. Лід добрий. В Африку, то треба ся
тримати на право, а если дійдете до острова
“Катапульки”, тогди прощу на ліво. Можна й
направці, але то треба знати...

— А далека ця дорога?

— Не, не дуже. Як вийдете тепер, то буде те, як прийдете. І дорога, ну, не така далека. Так як відци до Африки.

— Дякую дуже гарно!

— Нема за що.

— Будьте здорові!

— Дай боже здоровля. Щасливої дороги...

Спускаюся по дрючку і над море. А щоб ти скисло! Таке собі море, що я бачу і остров “Катапульку” і Африку. (Над Африкою спека, аж страшно!)

Пішов. (Як ішов, не тямлю.)

На березі зустрічає мене голова ради африканців, старий африканець, з своєю свитою. Дуже радий, що я приїхав. Обід готовий і він радить зайти в убиральню передягтися. Погоджуюся.

Убиральня — поміж кущами папороті. Два африканські (чорні) козачки безпardonно стягнули з мене одіння і просять йти.

— Голий? — питаю з переляком.

Вони ні чорта не розуміють і тільки просять руками.

— Не піду за ніщо в світі... — кажу.

Вийшов один з них і за хвилину приводить дочку голови. А я з сорому аж почорнів і став теж африканцем. Вона подала мені руку і ми пішли. (Мені так незручно, але...)

Обідали багато, але не тямлю що. Пили косове вино і старий згадував графа Тишкевича і міністра Темницького. (З ними бачився в Парижі на конференції.) Про Україну добре поінформований.

Потім сказали викупатися і я пішов на ріку. Ріка, як в нас, тільки вода пливе инакше. Як в нас в гору, то тут в долину, а як тут в долину, то в нас в гору.

Викупався і з далека побачив крокодила. Великий як корова, тільки передні ноги має з заду, а задні з переду.

Вигріваюся на сонці, що висить низько, гей-би яблуко. Чорні козачки дивляться на мій живіт і солодко мені. (От буржуазний сон! Хоч в сні був буржуем.) Не знаю, за віщо така честь і слава. Хочу розбалакатися з козачками і починаю:

— Ви до якої партії належите?

Дивляться на мене, гладять живіт і показують білі зуби. Потім бурмочуть щось під носом.

— Анархісти — думаю собі і закриваю очі. Солодко, любо. Череву повне, сонце пече, а від води тягне холодком. Як-би ще так наші вишневі садки. Га?

Аж тут — (по якомусь часі), з води причапав величезний крокодиль і ляг мені на груди. Холодний, як лід. Гидкий і вонючий. Виразно чую цей холод і деревію...

(Це вже не сон.)

Я перелякано відкриваю очі (буджуся) і хочу переконатися, що все це сон. Але-ж... але-ж ні. Ось я вже бачу вершки кущів в місяшному сьайві, а на грудях все таки щось холодне. Що за чорт! Це-ж не Африка і не сон, а дійсність.

Боязко і обережно піднімаю руку до грудей.

Розхрістані. (І я дійсно лякаюся.) Хто-ж міг начею бути тут?

Сягаю рукою далі. І намагаю на голих грудях холодну-гидку **жабу**.

Бррр! Як схватив, як кинув в кущі, аж квікнула. А сам сів.

І думаю: Що то значить сон! Там стягали в тій фантастичній Африці з мене одіння і я — о скільки пригадую, помагав їм. І в сні розхрістав блюзу та сорочку.

Ні! Годі! Більше спати тут не буду. І вкінці треба на щось рішитися. Пропадати в бурях, це просто сором. Ранком вилізу і зайду в хату, хай там і сам Пілсудський сидить. Все одно.

Дивно, що не почуваю голоду, тільки порожньо страшенно. Так, як-би в мене не було зовсім живота.

Руками наводжу. Що-ж? Жаль, але немає ради. Ну нічого, вже певно ранком щобудь будемо їсти. Взагалі це божевілья, що я ще цей день пролежав тут. Треба було вилізти. (Раз мати родила, раз вмирати.)

Цікаво, яка година зараз? Мій годинник не точний, а на дворі ніч.

Ніч.

Як я був малий, то боявся ночі, а зараз великий, сплю з жабами і не боюся. Такий звичай. Вояк, доки не був в огні, доти боїться війни. Але як поспробує, тоді спить під гарматою, що стріляє аж земля дуднить і нічого не чує. Взагалі, людина — худобина, до всего привикне.

А українські ночі справді чарівні, хоч не такі вже дуже, як описують їх свої й чужі. Красу

відчуваю тонко, але заріжте мене, щоб я описав оцю українську ніч. Хоч сплю в ночі і прикриваюся ніччю. Зоряне небо за гілками, соловія і хрущів не чую, не бачу, та за це по мені лаяють жаби і шушукає кропива близько. Хібаж це краса?

Краса тоді, як ми замислені, спокійно черпаємо її кожним нервом. Добре було Нечуєві одушевлятися, як він сидів над Дніпром і знав, що сьогодні вівторок а завтра середа. Добре було оспівувати “тихую украинскую ночь” Гоголеві й Пушкінові, як вони сиділи на верендах поміщицьких осель і знали, що на землі “хохли” і чорноброві “хохлушки”, а на небі “тихая украинская ночь”. А цього мало.

*Поете! Любити свій край не є злочин
Коли це для всіх...*

Знов Тичина. Він теж співає про ніч. Але як! Ось:

Укрийте мене, укрийте:

Я — ніч стара,

Нездужаю.

Одвіку в снах

Мій чорний шлях.

Покладіть отут м'яти,

Та хай тополя шелестить.

Укрийте мене, укрийте:

Я — ніч стара,

Нездужаю.

І я якийсь старий як ота ніч...

Укрийте мене, укрийте...

...Нездужаю...

Холодно. Ніч. Нездужаю. Миронізка. Київська губернія. Голод. Революція. Україна.

Так! Україна! Така буйна й широка, як по небозводі блискавиця. Не то держава, не то птах. Все инакше, як в інших. Багато поетів, мало реалістів.

А в Межигіррі біля Київа, де заросла бурянами Палієва криниця, з фаянсової глини роблять цеглу і будують київські будинки.

Як прийшли Німці — заборонили, і глину вивозили в Німеччину.

В інших народів з фаянсу роблять коштовну посуду, а в нас — цеглу.

Україна.

Все таки люблю і ще раз люблю оту буйну соціалістичну Україну. Бо в ній загубив я білу носову хустинку інтелігента і знаю, що я нічого не знаю. Мені так любо і я починаю ходити до школи ще раз. Недавно вступив в найнищий ступінь. І вчуся. В бурянах здаю другий іспит. (Перший в Тетієві і Пятигорах 1. травня ц. р.)

Останній іспит дві секунди перед смертю. Тоді розплющу очі і скажу всіми нервами велике слово:

— Люблю тебе Соціалістична Україно — і люблю всі соціалістичні країни!

І тоді вмру. Свое віджию.

Гарно жити на світі хоч одну годину і знати, що перед тобою мета. А багато живе людей і самі не знають чого. Проклинають батьків, що сплодили їх і самі плодять десятками. І все без мети. В день борикаються з життям і ненавидять його, а ночею лізуть на постіль і творять його. Самі не розберуть, чому це так.

Люде людям нерівні. Одні курять люльки,

другі папіроси, треті нюхають табаку. І кожний по своєму любить своє.

Ненавидять одні одних і цькуються. Але в біді все знаходять одну мову. І тоді великодушно кажуть:

— Брате! Всі ми з одної глини...

Без контрастів немає нічого. Як-би соціалісти любили, то їх давно задушили-б. А вони і люблять і ненавидять і — живуть. (Основа боротьби.)

Щоб бути соціалістом, треба перш усього бути чесним. Соціалізм це не тільки розподіл землі і націоналізація фабрик, але й безмірна правда, любов, гармонія і — ненависть до глитаїв.

Хоч чесних в світі мало, але вони ростуть і переможуть. Бо "2 рази два є 4".

В цих бурянах я маленький і великий. І я і не я. Говорю і не чую себе. Думаю і не пізнаю.

А тепер закутуюся і попробую заснути. Ніч.

Тільки що розплющив очі разом з сонцем. Сонце ще далеко від мене, десь за бараболинням, за вільхами над потоком. Мене не бачить, а я крізь дірочку кидаю косо очима і — люблюся ним. Воно таке молоде й пахуче, як дівчина, що спала на свіжому сні. І рум'яне таке.

Люблю дивитися на сонце, як воно будиться. Заспане, невмиване і тому кохане. Потім збирає росу і вмивається. (Тому роса гине.)

Люде, як хочуть означити велику цінність, то все згадують сонце.

Кажуть:

— Вперед до золотого сонця волі!

Інші инакше:

— Вперед товариші! Нам зійшло червоне сонце!

А хлопець дівчині натхненно:

— Кохана моя, сонічко моє!

А поет Михайль Семенко блукає з портфелем по київських вулицях і співає:

Товаришу сонце!

Він мріє про перемогу людини Майбутнього над природою.

*Радіо-думка обкрутить землю
Спільним змаганням мети
І завоює людина небесну стелю
І скаже сонцеві: — с в і т и !*

З поетів ніколи не було добрих соціалістів, бо вони романтики і люблять поезію. А соціальна революція повна грубої прози і дивно захованої поезії. Поезію революції відчують і бачать тільки революціонери. Тому великих поетів революції мало, бо революційний колектив сам собі поет.

Семенко хоч ходить з портфелем, але революцію відчуває. Він любить себе і колектив. Живе сьогодні і футурист. Зрадив село і степи і покохав брудне місто, автомобілевий дим, залізо і бетон, і ненавидить Кліма Поліщука.

Воплотив собі революцію і говорить з “товаришом сонцем” та мріє стягнути його на землю. Найбільший дар його, це сміливість і творчість під час голоду.

Я полюбив його тоді, як ми сиділи на підлозі театру Садовського в Києві і висвистували на

сцені “Козацьку помсту”. (По футуристичному.) — — —

...Вміє сонце впливає вище і пригадує молодлицю, яка ще вчора була дівчиною. Але мені жаль, бо до полудня сонце постаріється. Воно так: сходить, то — молоде й пахуче, як дівчина, що спала на свіжому сні. Потім вмивається росою і стає молодлицею, що вчора була дівчиною. В полудне воно жінкою, яка котиться в долину переживши 30-ять, але все ще може манити. В 4-ій годині йому 50 років, а над вечір бабусею, беззубою і немичною. Злиться, червоніє, але нидіє і паде за хмари.

Ми цього не помічаємо, як не помічаємо, що земля крутиться, хоч знаємо. Ми ще не помічаємо, що люде старіються, а життя молодіє. І багато ще не знаємо...

Наполеон сказав, що кожне здобує місто пригадує йому знасилувану дівчину. А я ще цього не відчув. Як революція добуває місто, то воно пригадує матір після родів. І болісно і щасливо. (Але це революція, а Наполеон був начальником контрреволюції, і я не хочу мати з ним нічого спільного.)

Ненавиджу кожне насильство. Найбільше болить мені серце, як почую про знасилування дівчини. Бо без любови на світі немає нічого. (Навіть зорі закохані в місяць. Ви не бачили, як вони моргають до нього?) Плакати не вмію, але знасилуваній дівчині готовий цілувати крайчики пом'ятого одіння і впевнювати, що люде будуть ще людьми....

(О! Мій чортик під вухом вже проснувся.)

— Що кажеш?

— А соціяльна Революція? — шепче.

— Соціяльна Революція чортику? Це не насильство. Це боротьба з насильниками. Розумієш? Як скажена собака покусав когось, то її хутко мусять вбити, інакше вона покусав всіх і всі будуть згодом гавкати, вити, здихати. А так не може бути. Революція — Великий Гнів, що наростає віками. Ніхто не хоче добровільно вмирати, а в революції вмирають тисячі. В чому-ж сила? В гніві чортику і — в меті.

Буває важко, буває тяжко. Буває голодно, буває холодно. Але є надія.

Як тяжко, тоді виривається Василь Чумак і з денікінською кулькою в голові кричить, як сама Революція:

Безнадійно? Є надія: ось на цьому бруку.

Переможці! Піонери! Тисну вашу руку!

Так! Є велика сила і ми дивуємося, де вона ховається. А вона в кожній сірій шинелі, в кожному голодному, змерзломому тілі. Як обірване-босе червоне військо йде в бій, мені все тиснуться до очей сльози зворушення. Бо це й є революція. Це й є та сила, яку видно і невидно. І яка перемагає. Чим? Не зброєю. Зброя поганенька, стара, далека від найновішої європейської техніки. Ось блискуче панське військо, озброєне всім, що тільки придумала людська думка на смерть людини — і — помимо цього утікає, біжить, перед обірваним, поганеньким озброєним і голодним військом революції.

Бе і побіджає Великий Гнів — великого колективу. І Любов і Віра.

Любов нового Життя і Віра в Нове Життя.

Нам ще далеко до нього, але ми любимо його так, як мати ненароджену дитину.

Пригадуються слова товаришки Нюрри і перед собою бачу її великі чорні очі:

— “Ми люде нові, хоч далеко нам ще до нових. Буржуазних пересудів дотепер не позбулися...”

Говорила в першій мірі про себе, бо домагалася смерті тільки тому, щоб бандити, як будуть бити нагаями, не побачили, що в неї немає сорочки.

Ми, молодь революції, тільки місток по якому підуть грядучі покоління до здійснення наших мрій. Хтось **містком** мусів бути і стали ми, сучасники великих змагань.

Дехто дивується, що революція має так багато ворогів. В кожному місті 60 на 100, в кожному селі 80 на 100. А хіба-ж була-би революція революцією, як-б всі в один голос крикнули: “Ми всі свої!” Які-ж здобутки? Ніяких. Зміна вивіски старої на поновлену стару. Це закон.

Сила революції власне в її ворогах... Чим більше ворогів, тим яркіше підкреслена сила революції. Зараз ворогів 80 з сотні людей і все таки тих 20 не даються. Хіба-ж це не сила?

Всі ми бовтаємося в хаосі але певні, що прийде погідний день. Як-би не були певні, не вмірали-б так легко. Зараз є все: смерть, подлість, хамство, нахабність. Але все це умре. Як грім вдарить в хату, тоді жінці замітати годі. Але як хата спокійна, тоді все сміття за порогом, на гною, або розвіяне вітром.

Прийде час, що й ми вимитемо все сміття з нової Республіки — Республік.

Бо, щоби бути соціалістом і мати соціалістичне суспільство й державу, треба бути справедливим і чесним. Як не буде так, зірветься другий Великий Гнів — гряне ще одна Революція.

Чесних людей мало, але вони ростуть і переможуть. Бо 2 рази 2 є чотири.

Я хочу дожити тої хвили, як на львівському ратуші замає червоний прапор, а в львівській цитаделі залунає:

На барикади, нема панам пощади.

Марш, марш вперед робочий народ!...

Тоді перший гуцульський червоний полк буде під такт нової коломийки брати Високий Замок і на побоевищі танцювати жвавого аркана. Будемо топити актами “воеводства Мало-польщі” і під тріскіт кордонів впадемо на землю, щоб ліс червоних прапорів затемнив Захід. (В нас буде сонце, на заході ніч.)

Червона гуцулія горда з природи і буде ще більше гордою, що нестало божків. Після революції божків не сміє бути, бо є тільки один великий бог: **трудоий колектив...** — — —

— — І знову гудки паровиків на станції. Чиї вони? Ах як ненавиджу себе! Ненавиджу всією силою. Що за людина я? Може не людина? Але-ж на подібний вчинок міг рішитися тільки заляканий хлопчина, а не дорослий чоловік!!

Ось зараз, підрахуємо, щоб бризнути правдою в очі:

31 травня в понеділок: обідав	} голоден
1. червня вівторок: в бурянах	
2. червня середа: в бурянах	
3. червня четвер: в бурянах	
4. червня п'ятниця: в бурянах	

Разом 4 дні в бурянах і 4½ голоден.

І маю я розум? Ніякого. Чотири дні пролежати без хліба і води в бурянах, на це розуму власне не треба... Тьфу!

Просто не вірю, що це я. Я? Видко, що я, бо хто-ж би інший думав моєю головою?

А голова... що з нею? Не болить, а так: з заду давить щось. Потім розпливається скрізь. І робиться шум.

Зриваюся і сідаю. (Це мабуть від лежання — думаю.) А голова закружилася і в очах по темніло. Погане діло. Діждався.

Ляг — лекше стало. — —

— — Буду лежати трохи, перейде, тоді вилізу і йду просто в хату. — (Так думаю.) За ніщо в світі довше лежати не буду.

Охвачує мене переляк, що в мене голодний тиф — і що не вилізу відсіль. Ні! На руках й ногах дорачкую до хати. Буду кричати, почують, найдуть. В бурянах помирати не хочу і не буду.

Ну, що це я про смерть?! Я буду жити! Мушу жити! Такою курячою смертю помирати? Смішно! Був в боях і цілий, а зараз — (маєш Гандзю книш) — помирай серед кропив!

Годі! Годі! Все це промине, тільки не думати, не думати!...

Дивно, що не почуваю голоду. Почуваю слабість, а голоду ні. Все-ж таки я вже 4½ дня нічогісінько не їв!..

Нехай! Покищо я вповні нормальний. Себто, як нормальний? Хіба-ж вянуги в курячих сховках є нормальністю? Ні. Я не про це

хотів. Не про це. Маю на думці нормальність сучасної хвилі. Все-ж я розумію себе, свою огидну трагедію і замотані дні. Значиться, божевілля ще не помітно.

Ех, ти, скорчене, залякане “я” на дні невидної, невідомої душі! Це через тебе попав я в таке щастя, що вилізти не можу. Це ти загнало мене сюди...

Ну, годі лятись і нарікати. Все одно не допоможе. Полежу трохи, потім вийду і просто до хати. Сьогодні останній день тут. Довше не буду.

А колись, як після Революції буду жити, приїду в цю Миронівку оглянути місце мого сховку. Приїду не самий, а з дружиною, з сином. Буду сивий або лисий, хоч ні, це вже далеко. Буду просто жонатою людиною, а дружина матиме блакитні очі і ясне, як льон волосся. (Люблю такі очі і таке волосся.)

Чи сміятимуться вони з мене, що я пролежав голодний 4 ½ дні в кущах, чи може пожаліють?

Та що це я? Заяць ще в лісі, а я ставлю окріп на нього...

СПОГАДИ ПРО ХАОС ПОДІЙ.

Київська земля. Розтираю її в пальцях і дивуюся. Невже київська? А так-же само виглядає і пахне, як наша, галицька. Хто-ж скаже, що Галичина не одна земля?

Київська земля. Пригадуються давні, юні літа. Вчили нас історії України і ми, молоді хлопці, мріяли побачити ту любов, рідну і далеку Україну, з славним Київом, Полтавою, Білою Церквою, Корсунем. А ось зараз, лежу напівживий на цій вимріяній землі і зовсім забуваю, що це Київщина. Змінюються часи, змінюються й люде. В кров і кість в'їлася мені ця Україна за кілька років. І чи тільки мені?

Але зараз, зараз... Пригадую низьку, сільську хатину в селі Пісочній біля Стрия. Це військова моя квартира. Одноманітність, пригнобленість. Вже почався 1917 рік, а війні не видно й кінця. Аж лютогового вечера приходить добрий товариш Грицай Грицько і врочисто заявляє:

— На Україні і в Росії революція!

Не вірю і вірю. Але за кілька днів — радість. Справді! Російський цар полетів стрімголов з престолоа, а згодом прийшли вістки про створення Української Народньої Республіки. В коші У.С.С. в Пісочній цей день відсвяткува-

ли походом, промовами. Через вулицю були вибудовані високі тріумфальні ворота з написом:

— “Хай живе Українська Народня Республіка!”

А два стрільці, йдучи кудись, перечитали точно напис і один каже другому:

— “Чи немає приїхати якийсь біскуп, що о-такє виставили?”

І раділи всі і не всі. Цих останніх було не багато. В Києві закипіла боротьба поміж Центральною Радою і більшовиками. І всі ми дивулися, що наш товариш Крілик Осип радів з цього, а в тайному соціалістичному часописі “Вістник Драгоманівської Організації” писав незрозумілий ще клич:

“Хай живе III. Інтернаціонал!”

Ми дивувалися, а невидний т. Крілик переганяв всіх нас цілими роками вперед.

На фронті заметушилися частини У. С. С. Стрільці не бажали довше воювати проти революційних військ і домагалися реорганізування їх, або роззброєння. Проти цього в більшості поставилися ворожо офіцери. А з Відня, від “народніх провідників” наспів наказ:

— “Залишитися даліше. Народ вас покликав, народ відкличе”...

Одного весняного дня я одержав дозвіл поїхати враз з січовим хронікарем-літописцем т. Дзіковським Василем на Україну. Мені не хотілося вірити, що це правда і з радості не міг найти місця.

Поїхали. Австрійська й німецька армії вже господарювали на Україні, але над Збручем все

ще стояли вартіві. З тривожним серцем підходили ми в Підволочисках по мості до мадярського жандарма, що перевірявав документи.

Ідемо і свідомі цього, що на другому березі вже українська держава. І чомусь до очей тиснулися сльози зворушення. Чомусь поневолі рука піднімалася, скидала стрілецьку шапку і простоволоса голова витала вимріяну Україну. А сльози самі котилися...

На другому березі українська сторожа. Лежить кількох хлопців під жидівською хатчиною на сонці і байдужо грають в карти. Зброя під стіною, на шапках червоні значки.

Заходимо в крамницю, а серця налиті щастям, розкішю. Все для нас українське. І чай з цукром, який пемо, і біла булка і Жиденята, що балакають по російськи.

На станції говоримо з залізнодорожниками. Просять українських книжок. В мене тільки один примірник першої моєї книжки “Сміх нирвани”. Даю її і свідомий, що ніхто не зрозуміє моєї містики.

Вечером в потязі. (Знову: український потяг!) Маємо право їхати тільки третьою класою, але — цеж наша Україна, революція, свобода — і ми ліземо прямо в 1-шу класу. Лягаємо, як ще ніколи, на м'ягкі фотелі. Але мадярський офіцер виганяє нас. Сваримося з усіма варіаціями народньої словесности і щільно закриваємо свої обшивки, щоб він не побачив наших вояцьких нашивок.

Ніч. Український потяг мчить на Жмеринку. Спимо. (Хочемо спати.) На якійсь станції в наш вагон влізть цілий гурт селян і

селянок. (Свобода, в 1-ій класі їдуть!) Защептали жінки чистою українською мовою, а мене, як-би окропом обілляв. Встав і слухаю, люблюся. Чиста літературна мова. До ранку вже не спав, тільки слухав.

Потім Київ, Центральна Рада. Я вже заховав австрійський уніформ і ходжу в сірій сорочці та робітничому картузі. Буває, що зраджую свій дезертирський стан, бо з привички здоровлю по військовому австрійських генералів. Але все обходиться щасливо.

Не Київ а хаос, пекло. Згадувати важко.

Потім “державний переворот”. Я мав щастя бачити “вибір” і “помазання” гетьмана всієї України Павла Скоропадського. Гидка історія і я одягнув назад австрійську блюзу та подався в полк.

По селах бачив працю “визвольників” Німців й Австрійців. Цілі села бомбардувалися гарматами, селян розстрілювали, вішали, били. Били й жінок і дівчат і дітей. Появилися поміщики, пристави, жандарми. Як за батюшки царя.

Я був перекладчиком в мадярській бригаді. І це, що бачив там, згадувати боюся. Був свідком, як селяне ждали в довгому хвості кожний на свою чергу, щоб бути повішеним на вербі. Бачив безсердечні реквізиції, тяжкі побої, звірські знущання. І не було ради, не було рятунку. Я вився з болю, скаженів і все даремно. Аж не витерпів народ, підняв повстання. З повстанцями я був в тісній злуці і від мене мали вони найточніші інформації.

Повстанчі відділи дрібні, розпорошені і за

ними тижнями вганялося 12 тисяч австрійців. (Було це в браславському повіті на Поділлі.) Мадярські й австрійські вояки й офіцери гинули, як мухи. Скрізь били їх. І розлютовані окупанти нищили село за селом.

Потім зловили двох ранених повстанців. Були це молоді хлопці, з недалеких хуторів. В лікарні лікували їх, а як виздоровіли, вивели на браславський базар вішати. Народу і Мадярів сила.

Перший повстанець зворушено прощався з старою матір'ю і цілуючи її в останнє, сказав тільки два слова:

— Так треба...

Став на стілець, капраль закинув на молоду шию петлю і за хвилину він висів на зеленій акації. (Витріщені очі з переверненими білками і посинілий-висолопілий язик.)

Другий — бадьорий, гордий. Глянув на головного командира Мадярів майора Унгавзера і якось насмішкувато сказав:

— Дай закурити!

Майор по українськи не розумів і я переклав йому на німецьку мову бажання засудженого. Унгавзер здвигнув плечима, але дав добу египетську папіроску.

Повстанець курих з насолодою і бистрі очі його сміялися і з майора і з його війська.

Унгавзер питав, через мене:

— Ти не боїшся смерті?

На це повстанець відповів:

— Скажіть, що він дурень.

Але я переповів:

— Не боїться.

І майор ще більше здивувався.

Хлопець докурив, кинув недогарок на землю, плюнув злісно, потер руки і крикнув:

— Вішайте!

За хвилю висів. (Перевернені білки очей, висолоплений-синій язик і — закаменіла усмішка.)

А майор питався мене по дорозі:

— Вони були Українці?

— Так пане майор.

— І ти теж Українець?

— Так пане майор.

— І ти міг-би так вмирати, як вони?

— Як-би треба, вмер-би пане майор.

— А вони бандити...

(Я мовчав.)

— А ти, хоч Українець, любиш справедливо-го австрійського монарха і “фатерлянд”?)

— О так, пане майор.

— Люблю таких. Тільки шкода, що ти Українець...

— Таким вродився пане майор.

— Так. Буває...

І майор задумано пішов до свого помешкання та довго-довго дивився на фотографію жінки й дітей. А я стояв напроти вікна під парканом і старався відгадати думки цього мадярського магната. Але не відгадав. За це чомусь спокійно зітхнув, як за 4 дні тіло майора найшли під недалеким селом в рові, з розчерепленою головою. Біля нього двох офіцерів. (Зуб за зуб!) Буває...

*) Рідний край, себто Австрія.

Потім розвал Австрії. Хаос в Галичині. Небувалий підйом і швидке росчарування. Галичина говорила одною мовою і серце кожного було серцем всіх. Без жалю вмирали тисячі молоді на фронті, без жалю благословили матері своїх дітей на війну. Колисався Львів, кєрвавсь, зойкав і охкав.

Але в той-же час шушукали кабінетні миші і гнилими зубами підгризали великий масовий підйом. Купка дрібних провінціональних адвокатів, здеморалізованих посольськими мандатами у Відні і сліпим довірям народу, сиділа у Станіславові і — радила. Радила над тим, про що поступовий світ давно забув. І греміли орхестри, витали французьких і італійських представників, підчеркували безмірну любов до культурної Європи, до могутньої антанті.

І як я вслухався в звуки тих орхестрів, що дуже часто витали польських панів передягнених в французькі або італійські однострої, мені пригадувалося прохання діда на відпусті.

Змилуйтєся ради Христ-а-а-а...

Подайте, не минайте...

І виглядала “Західна область У. Н. Р.” (Української Народної Республіки) — Галичина, так:

На фронті:

Напів-одіті стрільці. Не військо, а сіра-жалюгідна маса. Зима, мороз тріскачий, а вони в одних блюзочках і з пообвиваними в онучі босими ногами. Держать фронт, як-би залізним плотом. Не сплять тижнями, не відпочивають місяцями. Ночують в снігу, вкриваються снігом і кєрвалять сніг. Підуть в наступ,

розібіють ворога і ось-ось добудуть Львів, але в тій хвилі — стій! Станиславський уряд висилає до ворогів делегацію і пропонує мир. Польські пани хитріші, годяться. І на фронті втихає. Перемиря. Але за кілька днів пани підвозять нові сили, зривають переговори, і ще того самого дня відбивають втрачені позиції.

І знову сіра-жалюгідна стрілецька маса, червона кров і білий сніг. І смерть і роспука і зневіра.

За фронтом:

Станиславів — столиця. Європа! Ходять потяги і ходять жандарми. Горять вікна кавярень і дзвенять чарки. І милозвучно дзвенить сміх жінок. Лискучі чоботи з срібними острогами, принадний шелест шовків і горді нашивки золотом на ковнірах. Дамські капелі і дамські “притулки для віддиху”. (Європа!) Сила силенна офіцерів (кожний спішить, кожний: “ах робота!”), і сила силенна урядовців. Ніхто не знає, що таке голод і що таке мороз.

Налітають з “оселедцями” і довгохвостими шапками “отамани” Петлюри. Пють вино і розбивають пляшки та морди. При боці торба, повна грошей. Платить за каву 2 корони і гордо відкидає 900 корон, які повертає з тисячки платничий ресторану. (Україна!)

Секретаріати (міністерства) — працюють. Приймають делегації і відсилають делегації. Урядовці з задерними носами і з порожніми головами. Внутрішні справи полагодує секретаріат внутрішніх справ. Вислухує нарікання польських і українських панів, дає їм “залізні листи”, щоб українське військо не нищило їх

фільварків. Також береже спокій держави. Жандарми — привілейована кляса. Газети появляються з білими пятами. Робітничо-селянський з'їзд розганяється.

Секретаріат військових справ сушить голову над новими відзнаками для офіцерів. Але не в силі zorganizувати одної запасної дивізії.

Закордонних справ — висока політика. Секретар — мав адвокатську канцелярію в Тернополі, значить практика чимала. Його обов'язком доказати антанті, що Галичина, вірний слуга її, а зовсім не більшовики. Пишуться ноти, читаються ноти і промовчуються ноти. Приймаються з оркестрами чужі делегації і відсилаються свої — в Париж, Лондон. Радіо приносить вістки і їх пересмокує цензура.

Секретаріат торгівлі — тільки торгується, але не торгує. Чехи і Мадяри потребують нафти і пропонують в обмін зброю та військо одіння. Але секретаріат не може згодитися на 5 цистерн більше, як хочуть купці. І діється так: Мадяри і Чехи обходяться без нафти, на фронті під Львовом військо мерзне в літніх блюзочках та обвитих в онучі ногах, а Борислав перестає працювати, бо немає куди дівати нафту.

Станиславів — горда столиця легких панів і безнадійних державних мужів. Тут політика і культура. (Європа!)

Борислав — друга столиця, але спекулянтів і злодіїв. Нафтою торгують і націонал-демократи і соціал-демократи. Всі для власної кишені. Смердить нафтою від державних комісарів, їх секретарів, коханок, Жидів-покуп-

ців і державних установ. Декрет про заборону вивозу в кишені, а цілі потяги нафти спокійно переїздять за кордон. Рявкають автомобілі, шумить вино і вмирає на фронті гола-боса армія. Поезія контрастів і прокляття бідного племені нашого.

В запіллі:

Кожне місто і повіт — окрема республіка. І кожне з них має свою славу. Коломийщина — найкраще з'організована і дає найбільше війська на фронт.

В кожному місті малий Станиславів. Кожний інтелігент — державний політик. Всі крикують і всі бояться. Не скрізь є нафта, але скрізь існують так звані харчові комісари. Вони повинні прохарчувати бідне населення. Але по вродженій традиції прохарчують тіток, братів, добрих знайомих і багатих купців. Буває, що вагони з харчами призначені для Коломиї їдуть в Тернопіль, і навпаки. Продаються ще доки одержані. Як повні кишені, харчовий комісар подається — до димісії.

— “Перепрацьований”...

На вулицях пишні офіцери і вимарнілі стрільці. Ранені і півздорові. Є криві, є сліпі, найбільше обірваних. Є і офіцери ранені і бліді, але це ті, яких тільки назви різнять від дружньої стрілецької маси, а таких мало.

По селах наш народ. Отой самий народ, що був за Марії Тереси і Франц Йосифа. Тільки каже:

— Прийшла Україна, привела “слободу” і хоч з хати не виходи...

Нема війта, є громадський комісар. Той са-

мий, що цілував руки австрійському старості. І є дезертири. Їх видають і їх ховають. І вони вечерами стріляють по селі та свавільствують.

Жандармерія обов'язково скрізь. Всі жандарми — свої, з того-ж села. Ловити дезертирів їм не зручно, бо це — свої люде. Петрів Гриць, Йванів Павло, Василів Андрій, вуйків хлопець, братів син.

В дворі паң, як був колись. І форналів має і сто коней і сто коров і 500 моргів поля.

А зруйноване війнами село пропадає в нужді та голоді. (“Слобода!”)

Як хтось підніме голос, тоді лякають більшовиками. Більшовики — страшні люде. Всіх ріжуть, всіх стріляють, відрізують носи, виколують очі. Як-же не боятися?

Скотився 1919 рік і над Збруч прикотилася Червона Армія. Станиславів заворушився і обурився:

— Большевики пропонують перепустити їх на поміч Угорщині і за це допоможуть розбити Поляків. Що за безличність! А що-ж би на це аңтанта?

І замість відповіди, стягнули з-під Львова дві бригади та почали нову війну на сході. (Розум дрібних адвокатів!)

А в Парижі гнули спини галицькі представники і жebraли ласки.

І в Парижі вигулювалися польські представники, найкращі польські дами. Вони й робили політику. А в буржуазному світі, що може бути сильнішим над золото і гарне, жіноче тіло?

В Галичині **революції не було**. Революція на дні душі лежала і гнила в давних австрій-

ських тюрмах перелицьованих на українські. Революцію вбили дрібні панки, що боялися стратити неіснуючу ласку в антанти. І тому, що не було революції — невдала західноєвропейська оперетка з некласифікованими директорами в роді скільського Петрушевича, тернопільського Голубовича і товмацького Макуха — мусіла скінчитися. Трудові маси годувати обіцянками і наглядним обманством та розкрадуванням народнього добра — годі. Навіть темні маси мають очі і слух. Сліпого обманювати можна так довго, доки він не переконається, що його замість рівною дорогою, ведуть ярами та ровами. Тоді він не повірить більше нікому.

О ви, безталанні і безсоромні “народні провідники”! Хто дав вам право на бичування мільйонів? Народ? Брехня! Ваша демагогія і ваше плазунство, слиняві патріотичні промови і — ви самі знаєте — вифантазоване месіянство.

І чи в цей час хоч раз заболить ваше серце, згадавши, що 4 мільйони людей стогне в неволі тільки через ваше легковаження, рабство, розмазаність і демагогію?

Хочу любити людей! Хочу шанувати всіх! Хочу правди, справедливості! Але божевільям скорчені пальці з легким серцем задушуть душоубців невинних мільйонів.

Старі Греки вбивали божевільних і калік, щоб не засмічувати здорове суспільство. А чому-ж в нас немає цього?

Чому? — питаю я, один з найбільших ворогів насильної смерті.

А корінь нашого бідного суспільства здоро-

вий. Відчімхати сухі-непотрібні галузки (отих “народних провідників”) і буде сила. Розумієте, сила! І я вірю! Вірю перед обличчям смерті, що вродиться нове суспільство, суспільство трудове, міцне і — грізне. Воно ще крикне вільними грудьми з зелених Карпат смілий визов Європі і згадуючи літа свого народження в соте прокляне колишніх безсовісних вождів — що (на жаль) вийшли з його пня.

Я вірю, я мушу вірити, бо я — не я. Я тільки незначний подих стомлених грудей мільйонів. Я тільки мільйонна частинка безмірної туги великого невольничого племені.

Я — атом їх віри.

І я вірю!!

— — Не можна згадувати спокійно. В голлодному тілі кипить кров. Кров... Чия вона? Моя?

Я хочу відтворити образ мого прадіда, що десь опришкував в Карпатах. І мого діда, що ходив від села до села на долах і вислугував свою гуцульську міць багачам. О діду непам'ятний! Ти не знав, не бачив мене, але я гірко жалію твої тяжкі дні. Бо розумію, як нелегко було покидати тобі вільні Карпати і йти продавати силу панам.

І боротьба за хліб і осідок в Балинцях на Покуття приборкали твій гуцульський розмах. Ти створив сина Дмитра і він теж був панським та попівським наймитом. І моїм батьком. І був добрим та тихим, тільки ненавидів всією душею неправду та несправедливість.

І бачу Тебе моя кохана, дорога мамо. Бачу Твої потріскані руки і пооране від журби

обличчя. Тай хочу відтворити образ Твого батька, бідного з найбідніших кулачківських ткачів.

Я гордий, до безміру гордий за Вас всіх! Бо Ти далекий прадіде-гуцульський опришку, і Ти непам'ятний приборканий карпатський орле — діду і Ти бідний з найбідніших кулачківський ткачу, і Ви — мої батьки, що молодість тратили у наймах — дали мені бурну кров і вщепили ненависть до людської кривди, і вивували безмірну любов до бідних, поневолених і голодних.

Клоню свою голову в далекому поколінню перед Вами і кажу:

— Кров Ваша розцвітається!...

І розцвіте кров мільйонів бідних і розіллється морем червоним, бо так мусить бути. Бо на світі немає нічого смертного — є **Вічність**.

Є могутий Всесвіт і у Всесвіті МІ.

Уявляю мить, як прийду до дому. І буде радість, буде плач і горе. Мати обніматиме старими спрацьованими руками сина-бурлаку і плакатиме, що він безбожник, комуніст.

І я скажу:

— Добра мамо! Моя партія — цілий світ бідних і поневолених. Моя програма — це правда і справедливість. Борюся не за одну партію, а за всіх тих, що ось так, як ти бідуєть. І ніколи люба мамо не буду іншим. Шукаю генія справедливості і вірю, що ним є Великий Гнів, який знищить людську нерівність. І як хоч, можеш називати мене, я все буду однаковим. Не дивися мамо моя на назву, опльовану, споганену, а дивися на серце, на душу. Най-

деш там рану велику — це твій біль мамо і всіх таких як ти.

В бога не вірю, це правда мамо. Бо де-ж той бог, як скрізь брехня, як скрізь неволя і біда? Ось ти, ціле трудне життя молишся щиро, а помічі немає. Кажеш — бог любить терпіння? А чому-ж пан не терпить, не молиться, висмоктує піт і кров з робітника і — живе в роскошах, і так само родиться, так само вмирає і гниє, як віруючі? Ні! Безсильний і дрібний той бог, що мільйони віків дивиться на людське горе і мовчить. Бо він не бог, а хора уява перших носіїв вселюдської кривди і поневолення. Нехай на небі буде той вимріяний бог, але на землі — **Ми**. І не на фантастичному небі хочемо правди і справедливості, а тут, на землі. Тут, де ми живемо і хочемо жити. І хочемо бути рівними, і хочемо бути щасливими. І молитися треба великому богові — Правді і жити треба нею.

Не жахайся мамо слова **комуніст** чи **соціаліст**, бо слово це велике. Людина, що взяла на себе завдання бути соціалістом, є передовим борцем за Нове Життя цілого людства. Є носієм Правди, Рівності і Справедливості, і є безсердечним ворогом неволі, насилля і використання слабшого. Але як найдуться в світі люде, що зватимуть себе комуністами або соціалістами і рівночасно топтати будуть права бідних, поневолюватимуть і використовувати слабших — то це мамо прості обманщики, це хулігани і я з огидою наплюю в їх очі! Бо найбільший ворог — капіталіст, що йде в своєму подлому життю прямолінійною дорогою, біль-

ше вартий, як такий “комуніст”, що гидко осквернює святотацтвом Велику Святу Ідею. Мамо! Боротьба наша, є боротьба з усією неправдою і несправедливістю і Ти — хоч клени, хоч благослови мою дорогу, я не зійду з неї. Не можу мамо. Бо я — не я, а Ти, зажурений батько, приборканий карпатський орел — дід, всі наймити, всі бідні, всі нещасні. Вирви серце живим і тоді я не стану другим. Бо груди мої віддыхають разом з мільонами спрацьованих грудей — і серце моє бється в один такт з серцями мільонів сердець... — — —

— О велика трагедіє людства, коли твій кінець? Коли ми відітхнемо вільними, щасливими грудьми і коли знатимемо, що в світі немає ані “Ти”, ані “Ви”, ані “пан”, ані “Іван”, а є тільки одні — рівні, як степ **Ми**. В майбутньому? Вірю, вірю, вірую в єдиного, всемогучого і справедливого бога — **Соціяльну Револуцію!** Вона одна не обмане, бо вона — мільони бувших рабів, які двигали віками на плечах кривду і вмюють цінити і вмюють шанувати Волю, Рівність і Правду.

Я більше не хочу нічого знати. Я занурююся у Всесвіт і лину до Ідеалу тих, що віками двигали на своїх плечах найтящий тягар — неправду і насилля.... Вперед!

— А тягар могого племені, що викинуло мене на світ? Про Всесвіт говорив, а плем'я, то бідне і то дороге, геройське і рабське племя контрастів?

О ні! Тямлю! Всесвіт цілий — це складка племен. І між ними моє.

....Так швидко, швидко несуться картини пе-

ред очима. А все болючі, а все гіркі. Де-ж веселі, де ясні? Нема. Бо ми родилися в неволі і день наш ще не зійшов...

Галичино, розп'ята земле розп'ятих людей! Країно панських форналів і вроджених рабів. Чи ти очистиш колибудь болото з своїх здорових грудей? І чи поздираєш струпи, що обсіли тебе і висисають живу кров? А струпи рідні і чужі...

Галичино, розп'ята земле, розп'ятих людей! Я потомок панських форналів, шепчу спрагненими, голодними устами мале і велике слово:

— Будь щаслива!

Будь рівна між рівними і позбудься вонючих струпів своїх....

Ти вікно Сходу в Європу, але розум черпай з своїх гордих Карпат і східної землі, бо там родиться, тяжко народжується твоє довгожданне Щастя...

Галичино, розп'ята земле, розп'ятих людей! Країно панських форналів і вроджених рабів. Будь щасливою і вільною, бо перевалилися віки неволі і Всесвіт моцується. Не спи й Ти розп'ята земле розп'ятих людей! Воскресни вільною і крикни:

— Новий Христос воскрес!

І нехай відгукнуться Карпати, Покуття, Підгірря й Поділля:

— Воістину воскрес!

Дивно! Щось як-би джміль в кропиві бренить відомий мотив Такий рідний і такий любий мотив... Ах! Ні! Не джміль, а моє бадьоре “я” в душі. Чую, чую...

*Повстаньте гнані і голодні,
Робітники усіх країн...
Як у вулкановій безодні
В серцях у нас клекоче гнів...*

Я цілий тут! Розумію, знаю, хочу!..

*...Не ждять рятунку, ні від кого,
Ні від богів, ні від царів...*

Не жду! Знаю! Чого-ж ця мельодія? А-а!
Це не для мене, а для могого племені, а я атом
його. Розумію — і як не вму, все зроблю. Так.
Все зроблю... Присягаю!

Перед ким?

Перед невидимим могутнім богом моїм: **ре-
волюційною совістю...**

— Новий Христос воскрес!

— Во істину воскрес!

Знову картини, знову дні минулі. Травень
1919 року.

В Парижі бють поклони перед французькими
панами галицькі панки, а Франція, з вдячності
за любов їх, явно висилає прекрасно озброєний
корпус війська Галлера — проти Української
Галицької Армії під Львів.

Армія зневірена, знесилена, не знає вкінці за
що бореться, не бачить рішуче ніяких нових
здобутків в країні, окрім крикливих, синьожов-
тих вивісок — і при легкому, першому ударі
відступає.

В червні спам'ятовується над Серетом, вда-
ряє ще раз в чоло ворогові, розбиває його і —

майже голіруч, без патрон, гонить його під
Львів.

“Народні провідники” на стільки розумні,
що не з’умили навіть забезпечити армію в зброю
і патрони. На фронті роспука, нечувані в істо-
рії змагання двох сил: одна озброєна найнові-
шими винаходами техніки, друга — ледво з
пятьма патронами на цілий день.

За кількалітній час самостійного існування,
Усусуси (У.С.С.) почали витворювати нового
типа в українському народі. Типа — револю-
ціонера, вільного, смілого, рішучого, а не типа
— пастуха. Але вони не встигли докінчити і ви-
ховати його. Був фундамент, був матеріял,
не було добрих будівничих.

І в цей критичний час, як галицька армія
розпорошена відбивала кожен пядь землі та
перед перевагою французького корпусу відсту-
пала на Схід, Усусуси зішлись в Білій, близько
Чорткова і почали думати над державним
переворотом. Але було за пізно. Патріоти ви-
двинули дрібного скільського адвоката Пе-
трушевича — диктатором, а армія вже почала
тратити обличчя армії.

Все ще надіялися “народні провідники” на
антанту. Навіть над Стрипу приїздив під фронт
французький генерал. Галицькі війська роби-
ли дефіляду, співали: “Ще не вмерла”..

Генерал плакав і війська плакали.

Потім генерал поїхав, а французький кор-
пус покотив армію за Збруч.

Галичина застогнала.

...Перехід через Збруч. Чи може бути більш
потрапляюча картина? Сотні тисяч людей йдуть

в світ за очі, з дітьми, жінками, самі і не знають, чи колись побачать рідну землю, яка зродила їх. Розлучені від батьків діти, розлучені батьки, матері. Всі з клунками і заплаканими очима. Тягнуться ранені, люде й коні. Горять військові склади, падають з втоми стрільці, жінки, діти...

Безіменні герої розпятої землі! Хто запише ваші муки і ваше горе? Хто передасть грядучим поколінням ваш біль і гріхи душогубців ваших? Рідних і чужих?!

З цього болю, з цих страждань виросте Великий Гнів і запалає ярко-кріваво.

О, чого ми мусимо бути погноєм для чужих? Чого всі плюють на нас, хоч ми лизали їхні руки? Невдячна вдячність. І тверда школа життя. Школа, що виховає нових людей. Вірю!...

Ніхто не хоче почути слова нашого, хоч ми такі-ж люде, як всі. І кожний посягає рукою, щоб загарбати бідний, нещасний достаток. А ми плачемо, бо найкраще вміємо плакати.

Ні! І ще раз ні! Плачуть безсилні, безрадісні, а в нас сила, в нас міць! Тільки ми не вміємо використати їх. Ми мусимо стати четою в армії Великого Гніву — Соціальної Революції, почути вільне слово і стати вільними. І стати рівними і бути рівними. І стати гордими і стати грізними "Ми" Всесвіту.

Тільки не плакати. Тільки не плазувати. Не нарікати на чорну долю... Доля — ми. Як зробимо, так буде.

ЧОРНА ДОЛЯ.

...Чорна доля... Тямлю, тямлю.. І як страшно не хочу згадувати. Не можу, а мушу. "Чорна доля"... О будь я проклятий тричі! Я, чи маленьке плаксиве скорчене "я"? Чому я не залізний, чому не кам'яний? Чому мушу дрожати і ковтати сльози?

Я не хочу! Я не смію! Але я мушу. Бо я тільки смертна людина кривавої епохи. Я загорнений в червону тогу йду по полі, а скрізь трупи, скрізь кров. І я бачу і плачу і сміюся і люблю і ненавиджу і проклинаю. Росту і нищу. Лечу і паду. В серці рана і в серці весна. Все по двоє.

Ми, сучасники кривавих змагань, роздвоєні. Розп'яті, пошматовані.

Наші батьки й діди любили тільки життя, а ми вже любимо життя і смерть. Діти життя і смерті.

І хто розп'яв нас? Хто пошматував наші молоді душі, хто обмазав кров'ю руки юні? **Хто?**

Мовчиш невідомий світе, як мовчав тоді, коли кидав у вир різні.

А я боюся поглянути на себе в розбите дзеркало, щоб не побачити на худому обличчі за-костенілого болю і жаху, і — ідіоткуватої радості. Тьфу!

Чорна доля... От не сходить з думки! Вер-
тять, бушує, дратує і в соте роспинає мене.

Перед очима просувається повільно, поважно, як похорон в темну ніч. (А в думці: Чорна доля...)

Був в мене рідний брат — Івась. Молодший на 3 роки. З маленького задуманий, якийсь залізно сумний, замкнений. Мав чорне, як вугіль волосся, і очі, і — ніжну душу, якої ніколи не відкривав. Мати назвала його: “чорна доля”...

— Це наша чорна доля...

А Йвась тільки сумно усміхався і мовчав. Ніколи нікому не жалівся на нічо, ніколи не нарікав. І був в хаті, поміж дітьми, — хоч і молодший — найбільш поважний. Ніхто не чув ніколи його крику, ні сміху.

І виріс таким. І пішов в кріваву різню народів — таким. Сумним, замкненим, задуманим.

Чорна доля...

Загріміла у Львові визвольна боротьба 1918 року. І Йвась вже скорострільчик на Підзамчу. Сіє кулями, сіє жах, і все далі, сумний, замкнений, задуманий...

Чорна доля...

І повертався з бою з простреленою шапкою, з подіравленим плащем. І видавалося, не помічав того. Любив боротьбу, любив скоростріл і любив тяжку чорну долю борця.

Бідна мати днями й ночами мріяла побачити його. Виглядала, ждала. Але “чорна доля” — Йвась не приходив. Він закрутився в кривавому танці і не міг вертати. Такий молодий, загорілий, сумний, замкнений.

Був день 17. липня 1919 року.

Галицькі війська наступали на Бережани. Дванадцять тисяч людей в одному, невеликому місці. Бій кілька годин. Грохот, крик, дим, тріскіт. Над вечір кінець. Дивізія польського генерала Зелінського розбита в прах. Бережани добуті. День страшний, пекольний, проклятий.

Я в селі Вербівцях біля Нараєва. Змучений, знервований до краю — заснув, як вбитий. А до схід сонця мене розбудили:

— Брат тяжко ранений.

Вхопив рушницю і побіг на побоєвище. Ями, трупи, шматки людського м'яса, зброя. І молоде — веселе сонце.

Ходжу, блукаю, з запертим віддихом шукаю “чорну долю”.

Немає. Є тисячі трупів, шматків людського мяса, ям, зброї.

Хтось каже:

— Його схватили стрільці і на руках віднесли з плачем в село Лапшин.

В Лапшині довідався, що ранених відвезли в Бережани.

Біжу в місто. Цілий день шукаю по лічницях. Немає.

Аж ранком наводжу. Сидить підпертий подушками, з запалими очима, сумним, як давно обличчям, залізним сумом...

Чорна доля...

Перший усміхається щасливо.

— Де куля? — питаю.

— В грудях братчику. Попри серце перейшла...

І закашляв кровю.

Я відвернув обличчя в бік. Згадав бідну матір, що жде свого любимця, що мріє про хвилинку зустрічі з ним. І — на малому столику побачив його просту-стрілецьку шапку з чорним сукном по середині. Це — “курінь смерті” — 1-ий курінь, 1-го полку 1-ої бригади У.С.С.

А він тяжко говорив:

— Ні... ні... нічого. Вони ме...ні одну ку...кульку, а я їм ти... тисячі...

І щаслива усмішка перемішана з болем скривила його бліде, молоде обличчя.

А руки чорні, потріскані на вітрі, заялозені оліями біля скоростріла. Руки борця, що не знав спочинку.

Йому тяжко було сидіти, кров душила і я піддержував слабе, пробите тіло його. А він шептав:

— До... добре, що ти є... Легше...

І непогамована роспука розчерепила голову мою. О! Клята борня! Клята смерть! Війна! Все! Вчора ще він був повний життя, здоровий, молодий, сильний. А сьогодні...

...Не можу. Ні! Годі довше! Душить біль, душить прокляття насильної — заранньої смерті.

Ївасику! Всі ми безіменні, всі тільки безпомічні мурашки. А там — ясне, світле — впереді! Ген, впереді!...

Але Ти не побачиш. Ти тільки два дні ще жив. А потім тяжко умер.

І в годину Твоєї смерті — в Бережани, за які віддав Ти життя, увійшли в друге панські війська генерала Галлера.

І по сьогодні я не знаю навіть де, в якому місці спочили кости Твої. Ніхто не знає.

Чорна доля.

А мати бідна жде, виглядає. Днями й ночами мріє про хвилинку зустрічі з Тобою. Днями й ночами...

І тисячі, сотні тисяч таких матерей в світі. Мільйони. Ждуть, виглядають і даремно.

Чорна доля.

НА ВОЛІ.

Спомини минулих тяжких днів рознервували мене. Чую, гарячка охоплює ціле тіло. Починаю дрожати. Спам'ятовуюся. Нові спомини лізуть вперто, але я відганяю.

Мабуть близько полудне. Сонце височенько.

З найбільшою ненавистю, яка тільки може бути в людини, ненавиджу себе.

І чого, чого я тут лежу? Чотири дні! Скотина, не людина...

Голоду не відчуваю. Тільки порожньо страшенно і вражіння, як-би з мене при якійсь операції все вибрали, а потім зашили порожній живіт.

Починаю сумніватися. Може це не 4 дні я лежу тут? Може тільки день? Може я спав і все це снилося?

Рахую на пальцях:

В понеділок вечером Кагарлик.

У вівторок ранком мій полон і сховок вечером.

В середу ніччю підкрадався до шляху.

В четвер — тут.

І сьогодні п'ятниця.

Значить не сон.

А думка в'яла. Думка лінива.

Хочу підняти руку і не можу. Цілий став деревляний.

З трудом дивлюся в розбите дзеркало і — не хочу бачити обличчя. Гидко і жалко. Дивлюся на голову. Видається, полисіла.

А цілий порожний, безсилий.

Десь близько закричали діти.

Згадую:

— Діти — наше майбутнє...

І ще більш стає гидко мені. І соромно за себе самого. І страшно. Бо чую, що сили опускають. Не можу навіть ворохнутися, як колись. Видається, що руки і ноги і ціле тіло — напухли.

Оглядаю долоню. Пальці набреніли, згубили.

А в голові, як-би молотком:

— Умреш... Умреш... Умреш...

І в цей момент налітає моє бадьоре "я".

— Виходь! — кричить з душі.

Енергійно піднімаюся, щоб сісти. Але паду. Немає сил.

І роспука тисне за горло. Починаю стогнати, щоб прикликати людей. Жду, слухаю, стогну і знову слухаю. Ні душі.

Пробую піднятися боком. Піднімаюся і не чую ніг, ні рук. Деревляні. З трудом сідаю. А в голові шум, в очах темніє.

Роскидаю у виході присохлу кропиву, щоб вилізти на двір. Знову кров. Колючки покололи і кров видається не червона, тільки — чорна.

На дворі. Сонце, світ, тепло.

Весело, вільно і незвичайно. Як давно я був тут!

Встаю на рівні ноги, але зараз-же закружується голова, темніє в очах і я паду безвладно в кропиву. Зі злоби кусаю руки. Відпочиваю і знову на ноги. І знову паду. Стогну, хочу крикнути, та голос ледво самий чую.

Але таки встав. Підняв ногу, щоб йти, а вона, гей-би не моя. Піднялася, та не чую, тільки бачу. Повільно, обережно, кроком йду городом. Байдуже, чи бачить хтось, чи ні.

Аж зирк! — жінка сапає бараболою. Глянула на мене і перелякано відступила назад.

Підходжу блище.

— Тітко — шепочу. — яке в селі військо?

— Червоне голубчику — відповідає і по материнськи пригортає до себе.

— А може ви не знаєте тітко... — допитуюся.

— Як-же голубчику, в мене стоять з кіньми. Вже два дні у нас...

Росказую їй півсвідомо бурянову трагедію.

— Бідний хлопець — жаліє бабуса і втирає сльози. — А шукали пани того вечера, ходили здовж кущів і штиками штовхали...

Взяла мене за стан і повела в хату.

Ах як гарно! Хата, воля, свої! Вже немає бурянів, ні голоду.

Бабуса налила миску юшки з м'ясом, але я взяв одну ложку і більше не можу. Не йде. І їсти якось хочеться і нехочеться.

Тоді вона шклянку молока. Випив з охотою і ніби міцніший. Хоч ноги моїми стали. І руки.

Дякую жінці, дякую гарно, як вмію, а вона плаче. (Згадалася мені рідна мати — чорна донця.)

Йду. Не йду, а повільно сунуся. До залізниці. І скрізь життя, скрізь електрика сонця. Хвилюються жита, зомліло хитаються трави.

Ах! Як давно я все це бачив!

І де я був?

Воля! Широка воля і певне життя! Яке велике і цінне слово: **Воля!** Аж тепер знаю.

Жию. Буду жити. Мушу жити! Я хочу жити!

Ех! Воля і життя! Кохаю вас! І Тебе Соціалістична Україно! Ти така закосичена, така радісна і налита життям. Вітай! Вітай мій Новий Краю! Бо я з другого світа. Вітай!

Ось залізниця. Бачу на лавці знайомих товаришів, між ними й т. Барана. Підходжу. Подаю мовчки руку — говорити мені тяжко. І дивуюся. Ніхто не звертає на мене уваги, якби я чужий. Тов. Баран знає мене приблизно 7 років — і — те-ж нічого. Обурююся в душі.

— Товаришу Баран, не пізнаєте?

Він дивиться своїми добрими, великими очима і здвигає плечима.

— Не пізнаю. Ви мабуть були в нашій дивізійній оркестрі...

Але в цій хвилі, хтось з товаришів закричав:

— Та-ж це Ірчан!

Всі схоплюються. Дивляться. Потім кидаються до мене.

— Ірчан! Ірчан! Відкіля?

Коротко-уривано розказую слабим голосом. Вони всі рахували мене убитим. Радість в них і в мене. Зараз-же принесли борщу, молока, хліба. Але я не можу. Не хочеться. Я радію:

— Воля! Життя!

Росказують мені, що цілий обоз були Поляки захватили в полон того дня, як попав й я. Навіть забрали майже цілий штаб дивізії. Але по дорозі, як вони верталися на Київ, червона кіннота наскочила, все одібрала назад, ще й 600 польських вояків в придане.

Мені робиться соромно за 4 дні пролежаних в бурянах. Але товариші хвалять. “Життя треба берегти”.

І я знову радію. Ах, як страшно радію! І щасливий до безміру. Нічого не хочу, нічого не бажаю, тільки жити, жити вільно, жити на землі, поміж людьми, а не в кропиві.

Заїзджає паровик і мене відносять та кладуть на вугілля. Паровик завезе в Корсунь, там я прийду до себе.

І в тій хвилі приходить вістка, що червона кінна армія прорвала польський фронт і кинулася в вороже запілля.

Сміюся, як хлопчик. Радісно, гарно, весело на серці.

Мчиться паровик вихром. Стукотять колеса. Сипляться іскри. Давить в напухле тіло вугілля.

— Я жию?

А колеса:

— Так-так-так... Так-так-так... Таки-так... Так-так-так...

О! Як гарно. Закриваю стомлені очі.

А паровик мчиться, як революція. Все вперед і вперед. І іскри сиплються і дим душить і вугіль давить.

— Так-так-так... Так-так-так... Таки-так...

Ох і мчиться! Швидче, швидче! Це не па-

ровик, це революція! Люде падають і родяться. Падають в полі, в хатах, під хатами, в бурянах, в лісах, на залізниці. І родяться на підводах, під підводами, в хатах, в вагонах і в кондукторських будках...

Женється життя, аж не видко. Все вперед і вперед. Дикі коні революції за ним. Вперед, вперед...

Дивлюся по боках. Степ рівний, родючий, а над ним тихий, чарівний, український вечір.

— Люблю тебе Соціалістична Україно. І тебе Галичино, розпята земле, розпятих людей!

Чуєте?

— Новий Христос воскрес! Революція!

— Воістину воскрес!...

А колеса:

— Так-так-так... Так-так-так... Таки-так... Так-так-так...

Близько Корсунь.

(Кінець.)

Писано: В миронівських бурянах, в Корсуні, Вільшаниці, Білій Церкві, Макарові і закінчено в місті Радомішлі на Київщині 19. червня 1920 року.

ДОСІ ВИЙШЛИ ТАКІ ТВОРИ М. ІРЧАНА:

СМІХ НІРВАНИ — нариси й новелі, Львів, 1918, накладом Комісаріяту Українських Січових Стрільців в Володимирі Волинськім, (вичерпане).

БУНТАР — драма з життя галицького пролетаріату на 3 дії, накладом Видавництва "Культура", Київ — Нью Йорк 1922, друге видання Київ 1925.

ФІЛЬМИ РЕВОЮЦІЇ — нариси й новелі, Берлін—Нью Йорк 1923, накладом Видавництва "Культура".

НЕЖДАННИЙ ГІСТЬ — драматичний етюд, Вінніпег, 1923, накладом "Укр. Роб. Вістей".

ЇХНИЙ БІЛЬ — драматичний етюд, Вінніпег, 1923, накладом "Укр. Роб. Вістей", (вичерпане).

ДВАНАЙЦЯТЬ — драма на 5 дій з життя повстанчої ватаги, Вінніпег, 1923, накладом Видавництва "Пролеткульт", (вичерпане).

ТРАГЕДІЯ ПЕРШОГО ТРАВНЯ — споми́ни з революції на Україні, том I, Нью Йорк, 1923, накладом Видавництва "Молот".

БЕЗРОБІТНІ — драма на 3 дії, Вінніпег, 1923, накладом Видавництва "Пролеткульт".

РОДИНА ШІТКАРІВ — драма на 4 дії, Вінніпег, 1924 і друге видання Вінніпег 1925, накладом Роб.-Фарм. Видавничого Товариства.

КАРПАТСЬКА НІЧ — оповідання, Вінніпег 1924, накладом Роб.-Фарм. Видавничого Товариства.

В БУРЯНАХ — спогади з громадянської війни на Україні, том II., Торонто, Онт., 1925, накладом Комітету Будови Українського Робітничого Дому в Торонто.

ПІДЗЕМНА ГАЛИЧИНА — драма на 5 дій, Вінніпег, 1926, накладом Роб.-Фарм. Видавничого Товариства.

Переклади з чужих мов:

Н. ЛЬВОВ — ОСТАННІЙ ДЕНЬ ПАРИЖСЬКОЇ КОМУНИ — драматичний етюд, — Державне Галицьке Видавництво, Тернопіль 1920 і Всеукраїнське Державне Видавництво (кременчугська філія) 1922 (переклад з російського).

Н. САУЕР — ЦІНА КРОВИ — повість, Вінніпег, Ман., 1925, накладом Роб.-Фарм. Видавничого Товариства, (переклад з німецького).

ЛЯНГМАН — ЗРАДНИК — робітнича драма на 3 дії, Вінніпег, 1925, накладом Роб.Фарм. Видавничого Товариства, (переклад з німецького).

Д. АЙЗМАН — ТЕРНОВИЙ КУЩ — драма з часів революції 1905 року на 4 дії — Вінніпег, 1925, накладом Роб.-Фарм. Видавничого Товариства, (переклад з російського).